

עברית

אידיאולוגיה

חברה

ופוליטיקה

שמעון א. שור

שמעון א. שור : עברית - אידיאולוגיה, חברה ופוליטיקה

שמעון א. שור

עברית - אידיאולוגיה, חברה ופוליטיקה

הוצאת מוסד הרצל לחקר הציונות וללימודה - אוניברסיטת חיפה

Shimon A. Shur

Modern Hebrew ("Ivrit") - Ideology, Society and Politics

עיצוב העטיפה: אילנה צוקרמן

**(c) כל הזכויות שמורות למחבר ולהוצאה
הוצאת מוסד הרצל לחקר הציונות וללימודה
אוניברסיטת חיפה 1999
נדפס בדפוס צדוק, תל אביב**

PRINTED IN ISRAEL * ISBN 965-222-987-3

התוכן

עמוד

9	הקדמה מאת פרופ' יואב גלבר
11	מבוא
	<u>חלק ראשון: לשון ובינוי-אומה - העברית בתנועה הציונית וביישוב</u>
21	1. תפקיד 'השיבה המלאה לעברית' בהגשמת מטרות הציונות 1904-1916 : מסה ביבליוגרפית
54	2. התהליך החברתי-הפוליטי של החייאת השפה העברית
61	3. תחילת "תכנון-לשון" של העברית המתחדשת : להכרזת העברית כשפתה הרשמית של ההסתדרות הציונית העולמית
66	4. הצעת לוח זמנים (בתהליך ה"תכנון" של השיבה המלאה לעברית)
82	5. היבטים פוליטיים של "תכנון לשון" (ניתוח משווה של שני מקרים : עברית מול יידיש בתנועה הציונית וביישוב, ערבית מול צרפתית באלג'יריה העצמאית)
100	6. מיתוס בן-יהודה ופלוגתת השפות במפלגות הפועלים
110	7. אישים בתהליך "השיבה המלאה לעברית" : שמריהו לוין וניצחון העברית
139	8. אישים בתהליך "השיבה המלאה לעברית" : ברל כצנלסון ושאלת הלשון הלאומית
	<u>חלק שני: מעמדה של העברית בישראל בשלהי המאה ה-20</u>
157	9. זהות יהודית-ישראלית והיחס לעברית של חברי-קיבוץ ושל חברי-מושב בשנות ה-80
169	10. זהות לאומית ותרבות-הפנאי בהתיישבות העובדת בשנות ה-80 - קיבוץ לעומת מושב
195	11. לשונות מתגוננות : מקרה העברית המודרנית
206	ביבליוגרפיה
216	רשימת לוחות וציורי-דגמים
218	מפתח שמות ועניינים

רשימת כתבי-העת והוצאות הספרים שבהם הופיעו מאמרי קובץ זה לראשונה

1. "לשון ובינוי-אומה: תפקיד 'השיבה המלאה לעברית' בהגשמת מטרות הציונות 1916-1904. מסה ביבליוגרפית". מדעי היהדות (בהוצאת האיגוד העולמי למדעי היהדות), מסי 36, 1996: 107-73. העורך: רון מרגולין.
 2. "לשון ובינוי-אומה: החייאת השפה העברית", לשון ועברית, מסי 6, 1990: 33-29. (הוצאת "רכס" בהנהלת מר עמוס בהט), העורך: פרופ' ראובן מירקין.
 3. "תחילת תכנון לשון של העברית המתחדשת: להכרזת העברית כשפתה הרשמית של ההסתדרות הציונית העולמית", עם וספר (בהוצאת ברית עברית עולמית), חוברת ח, 1993, 91-85. העורך: ד"ר מנחם זוהרי.
 4. "הצעת לוח זמנים" (בתהליך ה'תכנון' של 'השיבה המלאה לעברית'). בלשנות עברית (בהוצאת אוניברסיטת בר-אילן בהנהלת הגב' מרים דרורי), חוברת 40, 1996: 59-47. העורכת: פרופ' מאיה פרוכטמן.
 5. "היבטים פוליטיים של תכנון-לשון: ניתוח משווה של שני מקרים". מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים, מסי 40, 1995: 139-117. (בהוצאת המכון ליחסים בינלאומיים ע"ש לאונרד דיוויס-האוניברסיטה העברית בירושלים, בהנהלת פרופ' יעקב בר-סמן-טוב).
 6. "מיתוס בן-יהודה ופלוגתת השפות במפלגות הפועלים". לשון ועברית, מסי 7, 1991: 52-42. (בהוצאת "רכס", כנ"ל).
 7. "שמריהו לוי וניצחון העברית". כיוונים (בהוצאת המחלקה להסברה של ההסתדרות הציונית העולמית), מסי 9, 1996: 200-171. העורכים: עמוס יובל וליפשה בן-שך.
 8. "ברל כצנלסון ושאלת הלשון הלאומית". כיוונים (כנ"ל), מסי 7, 1994: 77-61.
 9. "זהות יהודית-ישראלית והיחס לעברית של חברי-קיבוץ ושל חברי-מושב בשנות ה-80". בלשנות עברית (כנ"ל), מסי 27, 1989: 88-75.
 10. "זהות לאומית ותרבות הפנאי בהתיישבות העובדת בשנות ה-80: קיבוץ לעומת מושב". הקיבוץ - במה בינתחומית לחקר החברה הקיבוצית (בהוצאת הרשות להשכלה וחקר של ברית התנועה הקיבוצית), מסי 12, 1988: 97-73. העורך: ד"ר שמעון א. שור.
 11. "לשונות מתגוננות: מקרה העברית המודרנית". חלקת לשון (בהוצאת האגודה הישראלית לבלשנות שימושית והמכון לחקר הלשון והוראתה במכללת לוינסקי לחינוך), מסי 28, 1999: 140-126. העורכת: ד"ר מירי הורביץ.
- מוסד הרצל לחקר הציונות וללימודה באוניברסיטת חיפה ומחבר הקובץ מבקשים להודות להוצאות הספרים, למערכות ולעורכים ולעורכות של כתבי-העת שבהם הופיעו מאמרי הקובץ לראשונה על הסכמתם לכלול אותם בקובץ זה.

ה ק ד מ ה

אחד מהישגיה הגדולים וברי הקיימא של הציונות כתנועת תחייה לאומית יהודית היה יצירתה וביסוסה של תרבות יהודית חילונית המקיפה את כל תחומי היצירה, המדע וחיי היומיום לתחומיהם השונים. ראשיתה של תרבות יהודית מתחדשת זו קדמה לציונות וקרקע צמיחתה היה בתחום המושב היהודי במזרח אירופה, אולם התנועה הציונית היא שנתנה לה את המסגרת, את התכנים ואת הבסיס האידיאולוגי. הודות לעקרונותיה, מדיניותה ומאמציה היא הפכה לנחלת המונים ולתרבות שלטת בבית הלאומי היהודי בארץ-ישראל.

עמוד התווך של התרבות הלאומית החדשה היתה השפה העברית המתחדשת. כנגד כל הסיכויים היא התאימה את עצמה לעולם המודרני, כבשה את מקומה כלשונם המשותפת של יהודים יוצאי ארצות וחניכי תרבויות שונות והפכה מלשון קודש לשפה חיה ודינמית בכל תחומי החיים.

מרכזה של התרבות העברית המתחדשת היה בתחילה במזרח אירופה ורק בשנות השלושים, עם עלייתם של יוצרים חשובים והתפתחותה של יצירה עברית מקומית, הוא עבר לארץ-ישראל. אובדן העורף העממי שלה בשואה הפך את התרבות העברית מיהודית-כללית לישראלית בעיקרה, עם שלוחות בתפוצות המערב ולאחרונה גם במדינות שצמחו על חורבותיה של ברית המועצות. התנועה הציונית לא הצליחה לעשות את העברית המודרנית לשפתם המשותפת של היהודים כולם, אולם היא הצליחה לבסס את מעמדה כשפת החברה והמדינה וכאחת מלשונות התרבות המוכרות בעולם, שיצירותיה מתורגמות לשפות רבות. הצלחה זו באה מתוך מאבקים ממושכים על מקומה של העברית, כנגד היידיש כלשון העם וכנגד הצרפתית, הגרמנית והאנגלית כלשונות האליטות.

להישג היסטורי זה של התנועה הציונית אין מקבילה בתולדות הלאומיות המודרניות. עמים אחרים נכשלו בניסיונות להחיות את לשונותיהם העתיקות ולכל היותר הצליחו להופכן לסמלים לאומיים. ואולם, ייחודה של תחיית השפה או השיבה המלאה אליה, וחשיבותה בתולדות התחייה הלאומית היהודית, לא זכו עד כה להכרה הראויה מצד החוקרים, למעט הבלשנים, וטופלו מעט מאוד במסגרת חקירת ההיסטוריה החברתית והתרבותית של היישוב ושל מדינת ישראל.

מחקריו של שמעון שור ממלאים איפוא חלל היסטוריוגרפי שזה מכבר הגיעה העת למלאו. הם בוחנים בכלים סוציו-לינגוויסטיים את השלבים הראשונים בתופעה ההיסטורית של התמודדות הלשון העברית על מקומה כלשונה של התנועה הלאומית היהודית ושפתו של הבית הלאומי היהודי. שמעון שור בוחן את היבטיו המדיניים והחברתיים של התהליך ההיסטורי-תרבותי, ומשווה אותו להתמודדויות דומות במקומות אחרים. בפרקים אחרים הוא בוחן את תוצאותיה של ההתמודדות הזו בניתוח מעמדה של העברית בזמננו.

כינוסם של המחקרים, שפורסמו בשנים האחרונות בשורה של במות מפוזרות, תחת קורת-גג של אסופה אחת הופכת אותם ממאמרים יחידים למפעל מחקרי מרוכז ומגובש. חשיבותה של אסופה זו רבה הן כשלעצמה, בנושאים שבהם היא מטפלת, הן כיסוד להמשך המחקר בשדה חשוב זה.

ראוי שמעון שור לברכת יישר כוח על שכבר עשה בחקר תולדותיה של השיבה לעברית ונאחל לו עוד שנות עבודה פוריות רבות בעתיד.

פרופסור יואב גלבר

ראש מוסד הרצל
אוניברסיטת חיפה

אוקטובר 1999

מבוא

רק פעולתי המחקרית במוסד הרצל לחקר הציונות וללימודה באוניברסיטת חיפה מאז 1989, בנושא "תחיית העברית וחלקה בהגשמת מטרות הציונות" - בעידודו הרב של ראש המוסד פרופ' יואב גלבר - יכלה להוליד את רעיון הוצאתו לאור של קובץ זה. עם זאת נראה לי שהסיפור של תחילת התעניינותי בהיסטוריה, בפוליטיקולינגוויסטיקה (בלשנות פוליטית) ובסוציולינגוויסטיקה (בלשנות חברתית) של העברית המודרנית, ה"ישראלית", יכול להועיל להבנת הקוראים את התכוונותו של קובץ מאמרים זה.

ב-1973 השתתפתי בסמינר של פרופ' בנימין נויברגר "לאומיות: אידיאלוגיה ופוליטיקה", במסגרת לימודי לתואר מוסמך באוניברסיטת תל אביב. בסמינר ניתחנו מרכיבים שונים של הלאומיות, ביניהם הלשון הלאומית, וראינו שתנועות לאומיות לא מעטות התלבטו בשאלת הלשון הלאומית, שמסורת, דת, לחצים ואילוצים פוליטיים ואחרים, ואינטרסים מסוגים שונים משמשים בה בערבוביה. ראינו גם שבעיקר שני קריטריונים מנחים את הבחירה בלשון לאומית: מידת ה"אותנטיות" (authenticity) של הלשון הנבחרת, כלומר באיזו מידה לשון זו מעוגנת ב"מסורת הגדולה", הדתית, התרבותית, והאחרת של העם, אם אמנם יש לו כזו; ומידת ה"אינסטרומנטליות" (instrumentality), או: "שימושיות", כלומר באיזו מידה מסוגלת הלשון הנבחרת לשמש את הצרכים הדחופים והמתרחבים של תהליך בינוי-האומה (nation-building).

בהגיע בסמינר שלב ההחלטה על נושא העבודה הסמינריונית שאמור הייתי לכתוב, בחרתי בנושא "לשון ובינוי-אומה: המערכה על העברית כלשון לאומית של היישוב היהודי בארץ ישראל". היה ידוע לי מהיכרותי הקודמת עם החומר שהגישה השולטת בתיאור ובניתוח התופעה של "תחיית העברית" היא זאת שאפשר לכנותה "הגישה ההירואית" המעמידה במרכז התהליך את אליעזר בן-יהודה ואת פעילותו. שאלתי את עצמי אם גישה זו אמנם מסוגלת לרדת לעומקה של התופעה שנחשבה כמעט לינסית. והיה נראה לי, שאפילו אם נעמיד את בן-יהודה במרכז, לא נוכל להעריך נכונה את תפקידו בהחייאת הדיבור העברי, שלא להזכיר את התהליך הפוליטי שהוביל להכרזתה של העברית כשפתה הרשמית של ההסתדרות הציונית העולמית, ולהשגת ההגמוניה של העברית ביישוב היהודי בארץ ישראל -- ללא בדיקת הנסיבות החברתיות והפוליטיות שבהן תהליך זה התרחש. דעתי הייתה שמן הראוי לערוך בדיקה כזאת בשלושה צירים: א. המשווה; ב. זה העוסק בסוגי הלאומיות; ג. זה הנשען על מושג ה"מרכז"

("center") מול "פריפריה" ("periphery") שפותח על ידי אדוורד שילס (Shils).¹

בציר המשווה עלינו ראשית כל להתמודד עם הטיעון ש"תחיית העברית" היא תופעה חריגה, יחידה במינה, כמעט 'נסית', שאין לה אח ודוגמה בתולדות הלשונות, ולכן אינה

בת-השוואה. שהרי -כך הטיעון- אין עוד שפה 'מתה', שלא הייתה מדוברת במשך כמעט אלפיים שנה בחיי יומיום, שקמה לתחיה והפכה שוב ללשון מדוברת לכל דבר ועניין. וזה נכון: אין עוד שפה כזאת. אך השאלה היא אם העברית הייתה שפה 'מתה' כזאת? רוב החוקרים את "תחיית העברית" מסתייגים מהמלה "תחיה" ומציעים במקומה מלים אחרות, כדוגמת פרופ' שלמה מורג שהציע במקום "תחיית העברית" את המונח "השיבה המלאה" לעברית. אין כאן המקום להכנס לפרטים, אך מה שחשוב לענייננו היא המסקנה שאם 'השיבה המלאה לעברית' לא הייתה תופעה 'נסית' הרי שהיא ניתנת להבנה 'בדרך הטבע', ולכן היא גם בת-השוואה. נכון שכדוגמת התנועה הציונית גם לה כמה מאפיינים ייחודיים.

התנועה הציונית, כידוע, הושפעה מהתנועות הלאומיות של אירופה במאה ה-19. גם אליעזר בן-יהודה הושפע עמוקות על ידי התנועה הלאומית של האיטלקים. יחד עם זאת היו לה לתנועה הציונית כמה מאפיינים ייחודיים: היא החלה כתנועה לאומית של עם ללא ארץ מפוזר בין אומות מארחות בארצות שונות. לכן גם במיון סוגי הלאומיות היא קיבלה בספרות את הכינוי "לאומיות של תפוצה" ("diaspora nationalism")². אך "לאומיות של תפוצה" שייכת לאותו סוג של לאומיות שבה ההתפתחות של ישות פוליטית עצמאית היא מלאומיות ותנועה לאומית לעבר מדינה לאומית. וזאת בהבחנה מ"מדינתיות", שבה -כדוגמת צרפת- היחידה הטריטוריאלית-פוליטית, ר.ל. המדינה, קודמת להתגבשות האומה בתור אחדות חברתית-תרבותית עם לשון אחידה.³ בטיפוס ה"לאומיות" ("nationalism" בהבחנה מ"nationism", על פי פישמן), ובעיקר בשלב המתקדם שלה, אינה קיימת הבעיה של בחירת הלשון הלאומית, מאחר שהיא כבר סמל לאומי מובהק שעבר את תהליך האידיאולוגיזציה והתקבל על ידי ציבורים משמעותיים של הקהילה הלאומית הנידונה. בעיות הלשון העיקריות של טיפוס זה הן קיום מתמשך של השפה, חיזוקה והעשרתה, כדי לקדם את האחדות, העדיפות והעליונות הלאומית של המצבור הסוציו-תרבותי.⁴

התנועה הציונית שייכת ללא-ספק לטיפוס ה"לאומיות" של פישמן, מאחר שגם במקרה שלה הלאומיות והתנועה הלאומית קדמו למדינה הלאומית; וגם הבחירה בעברית כשפה רשמית של התנועה אירעה בשלב מוקדם, יחסית, של התפתחות התנועה, בקונגרס הציוני ה-8 בהגב' ב-1907. אבל אם נשווה את הלאומיות היהודית המודרנית, הציונית, ובחירתה בעברית, ללאומיות הציכית המודרנית, למשל, שגם היא שייכת לטיפוס ה"לאומיות", מתגלה ההבדל. אצל הציכים, המודרניזציה וההעשרה המודעת של הלשון העממית הציכית -בהיות הגרמנית שפת התרבות השלטת- קדמה להתחדשות הלאומיות הציכית ולהתחדשות הספרות הלאומית הציכית. רק אחרי שיונגמן (Jungman) יצר את דקדוק השפה הציכית, חיבר את המילון הציכית-הגרמני הגדול, ובמאמרו "על הלשון הציכית" (1803) העלה אותה לקנה-מידה עליון של הלאומיות, החלה להתפתח גם הספרות הציכית החדשה החל מאמצע שנות ה-20 של המאה

ה-19. ורק אחרי כל זאת החלה להתפתח גם התנועה הלאומית של הציכים.

מפתה מאד ההשוואה בין תפקידו של יונגמן בהתחדשות הלשון הציכית והלאומיות הציכית לבין תפקידו המקביל של אליעזר בן-יהודה ב"תחיית העברית" ובתחיית הלאומיות היהודית. אך אליה וקוץ בה. ראשית: אצלנו היהודים סדר הדברים היה אחר. התחדשות הספרות העברית קדמה למודרניזציה מודעת של הלשון העברית, והמחדשים הספרותיים הראשונים, אנשי ה"השכלה", כלל לא התכוונו לחידוש הלאומיות היהודית. שנית: כאשר בנימין זאב הרצל ייסד את ההסתדרות הציונית העולמית ב-1897, השפה העברית טרם הועלתה לדרגת סמל מוכר ומוסכם-על-הכל של התנועה. ושלישית: אליעזר בן-יהודה, שאפילו במאמרו הנודע "שאלה נכבדה" - שנחשב לאבן פינה בתהליך "תחיית העברית" - דן בעיקר בחידוש העצמאות המדינית ורק דרך אגב בשאלת "תחיית הלשון" -- תמך בהתלהבות ב"תוכנית אוגנדה" של הרצל. למענה היה מוכן אפילו לוותר על העברית כשפה לאומית, אם זה היה צריך להיות המחיר של השגת עצמאות מדינית "לאלתר".⁵ ההשוואה עם יונגמן מעניקה לדמותו ולפעילותו של בן-יהודה את קווי המיתאר המציאותיים (בהבחנה מהמיתולוגיים). קווי-מיתאר אלה יובהרו עוד בייתר שאת, ולזכותו של בן-יהודה, אם ננתח את תרומתו ל"שיבה המלאה אל העברית" בעזרת ההבחנות שבהן משתמשת אסכולת "תכנון-לשון" ("language planning"). זה מוגדר כקבלת החלטות בענייני-לשון ברמה הלאומית (של תנועה לאומית או של מדינה). אסכולה זו בבלשנות החברתית מבחינה בין שני מישורים עיקריים של "תכנון לשון":

א. "תכנון סטטוס" ("status planning"), ר.ל. קבלת החלטות בדבר מעמדה הפוליטי והחוקי של הלשון המסוימת שנבחרה לשמש כלשון לאומית;

ב. "תכנון קורפוס" ("corpus planning") ר.ל. קבלת החלטות הנוגעות ללשון עצמה, ל"גוף" הלשון (מכאן "קורפוס"): לכתוב, למבטא, לכללי דקדוק, לתחביר, וכמובן לאוצר המלים (חידושי-לשון, וכו').

אין כל ספק, שבתחום "תכנון קורפוס" של העברית המתחדשת תרם אליעזר בן-יהודה תרומה עצומה וחיונית בחיבורו "המילון הגדול" של העברית העתיקה והחדשה, ובהיבט הלשוני של פעילותו העיתונאית. וזאת נוסף על היותו סמל (יחד עם בנו בן-ציון/איתמר) לחידוש הדיבור העברי. מצד שני - תרומתו ל"תכנון סטטוס" של העברית המתחדשת היה דו-ערכי. המיתולוגיזציה של מאמרו "שאלה נכבדה" ודמותו כסמל "תחיית השפה" תרמו להעלת מעמדה הציבורי של העברית. אך תמיכתו הפובליציסטית התקיפה ב"תוכנית אוגנדה" של הרצל שגם סחף ל"אוגנדיזם" חלק ניכר של ילידי הארץ, גרמה לדיסקרדיטציה של פעילותו למען העברית ("כי למה באוגנדה עברית?"), וגם זיכתה אותו בכינוי "בוגד בעברית" מטעם מורים עברים בארץ ובגולה. ובסך הכל הפחיתו מאד את תרומתו ל"תכנון סטטוס" של

העברית המתחדשת. (המיתולוגיזציה המחודשת של תפקידו ב"תחיית העברית" בשנים מאוחרות יותר חורגת מדיוננו כאן).

עובדתית, כשאתרי 25 שנה אחר הופעת מאמרו "שאלה נכבדה" ביקרו אצלו בירושלים ב-1904 הסטודנטים הציוניים המועמדים להוראה בגימנסיה עברית עתידית, בן-ציון מוסינזון וחיים בוגרשוב (לימים : בוגר), התלונן בפניהם בן-יהודה מרה על המצב המיידש של הלשון העברית ושל החינוך העברי בבתי-הספר בירושלים, לאמור: התלמידים בבתי-הספר האלה לא רק לומדים, מדברים וקוראים בשפות מייסדי בתי-הספר שלהם (גרמנית, צרפתית, אנגלית ועוד), כי אם הארץ שבה שולטת השפה המסוימת נעשית למולדתם הרוחנית. זה היה המצב במקום פעילותו העיקרית של בן-יהודה, בירושלים. המצב במושבות היה טוב בהרבה הודות למורים העברים. אבל גם בהן פגשו מוסינזון ובוגרשוב תלמידים שדיברו עברית נהדרת, שרו על הלילות היפים בכנען, וכולם כאחד היו בעד אוגנדה.⁶

המפנה חל עם בוא העליה השנייה החל ב-1904. חלק מסוים של אנשי העליה הזאת הגיע לארץ עם ידיעת עברית שרכשו עוד בגולה בעודם מתכוונים לעליה. אחרים מהחלק החלוצי של העליה באו עם מחויבות חלוצית לרכוש את השפה העברית תוך היקלטותם בארץ. למנהיגיהם, כדוד בן-גוריון וברל כצנלסון, היה ברור שרק העברית, בעלת המסורת העתיקה בעם, יכולה לשמש כלשון לאומית של עם המקבץ את גלויותיו מארצות שונות בעלות הרגלים לשוניים שונים. ההכרעה המוקדמת, יחסית, של מפלגות הפועלים הציוניות בעליה השנייה בזכות ההגמוניה של העברית הלכה למעשה, השפיעה השפעה מכרעת על עיצובו וקצבו של תהליך בינוי-אומה הציוני-הישראלי, שמפלגות אלה ונגזריהן עמדו במרכזו לכל הפחות עד להקמת המדינה. טיעון זה מביא אותנו לציר השלישי של בדיקתנו, זה הנסמך על המסגרת המושגית מיסודו של אדוורד שילס, והמתייחס ל"מרכז" ו"פריפריה".⁷

ב"מרכז" ("center") רואה שילס שילוב של המוסדות העיקריים של החברה (הפוליטיים, הכלכליים, התרבותיים-חינוכיים, וכו'), מונחים או נשלטים על ידי האליטות שלהם, עם מערכת הערכים המרכזית המזריכה אותם ומקנה להם לגיטימציה. השייכות לחברה באה לידי ביטוי מעשי באופי היחסים של יחידים ושל קבוצות עם ה"מרכז". ככל שאלה הדוקים יותר, מיקומם של היחידים ושל הקבוצות במבנה החברתי "מרכזי" יותר, וככל שאלה דלילים יותר, מקומם של היחידים ושל הקבוצות "שולי" ("פריפרלי") יותר. "מרכז" ו"פריפריה", שני קטבים של החברה ואופיים, והמידה שבה יחידים וקבוצות מאמצים את מערכת הערכים המרכזית (מחיוב מלא של מרכיביה העיקריים, ועד לשלילה קיצונית של כמה מהם), ואינטנסיביות היחסים ביניהם קובעים את מידת הלכידות (ה"אינטגרציה") של החברה המסוימת.

בבינוי-אומה (nation building) הציוני-הישראלי החל להתגבש ה"מרכז" בשנות ה-20 של המאה ה-20 סביב מפלגת "אחדות העבודה" (ה"היסטורית") שאחרי איחודה עם מפלגת "הפועל הצעיר" הפכה ב-1930 למפלגת פועלי ארץ ישראל (מפא"י). ומאז ועד למהפך 1977 הייתה מה שבמדע-המדינה מכנים המפלגה ה"דומיננטית", קודם בתנועה הציונית וביישוב, ואחר כך במדינת ישראל. ב"מרכז" זה היה לעברית כשפה לאומית מעמד איתן הן להלכה והן למעשה בפעילויות שונות למען "הנחלת הלשון" - ביטוי שטבע ברל כצנלסון. והמעמד האיתן של הלשון העברית ב"מרכז" ובמערכת הערכים המרכזית שלו ושל תנועת העבודה הציונית כולה, הקרין והשפיע על יחידים ועל קבוצות בעלות זיקה זו-אז-אחרת ל"מרכז". הנאמנות לעברית הפכה לחלק אינטגרלי של ה"צייטגייסט" ("Zeitgeist").

בהתפתחות הזאת, וברית הלא-כתובה בין תנועת העבודה והמורים והסופרים העברים⁸ יש, ככל הנראה, לחפש את התשובה (החלקית לפחות) לשאלתו-תמיהתו של בנימין הרשב במסתו על תחיית הלשון העברית: כיצד "תהליך צולע עשרים וחמש שנים הצליח לפתע עד להדהים"?⁹
מכאן למאמרים בקובץ.

• • •

מטרת המאמרים בקובץ זה -נוסף על טיעוניהם הספציפיים- להבליט את העובדה שתהליך "תחיית העברית", או יותר נכון של "השיבה המלאה לעברית", לא היה הרמוני, 'חלקי', ונעדר קונפליקטים -כפי שהוא מצטייר לפעמים, כי אם דווקא היה מאד קונפליקטואלי, ורק מאבק פוליטי ותרבותי עיקש ורצוף יכול היה להבטיח לאורך זמן את ההגמוניה הלשונית של העברית בתנועה הציונית וביישוב; ושגם מעמדה הרשמי של העברית במדינת ישראל אינו מבטיח "לנצח" הגמוניה זו ללא יד דואגת על הדופק של הלשון בחיי יומיום.

המסה הביבליוגרפית הפותחת, בנושא "השיבה המלאה אל העברית ובינוי-אומה הציוני-הישראלי", מטרתה להציג רשימה נבחרת של פרסומים בעברית ובאנגלית העוסקים בתהליך החברתי-פוליטי והחברתי-לשוני שהביא להיווצרות העברית המודרנית ("הישראלית") ולהבטחת מעמדה כלשון לאומית מוכרת בהסתדרות הציונית העולמית, וכלשונו הלאומית של היישוב היהודי בארץ ישראל, ואחר כך במדינת ישראל.

המאמר השני: "התהליך החברתי-פוליטי של החייאת השפה העברית", מנסה -אחרי הצגת טיעונים ספקניים בדבר האפשרות של החייאת העברית ואחרי דחייתם- להביא הסברים מוצעים ל"נס" תחיה זו. כדי לאפשר פרספקטיבה משווה, מוצגות הציונות והעברית המודרנית במיונים פוליטיקולוגיים וסוציולוגיים מקובלים.

המאמר "תחילת 'תכנון-לשון' של העברית המתחדשת" עוסק בנסיבות הכרזתה של העברית כשפתה הרשמית של ההסתדרות הציונית העולמית בקונגרס הציוני ה-8 בהאג ב-1907. וזאת על סמך פרוטוקולים של אותו קונגרס. החלטה זאת יכולה ליחשב כפעילות

"תכנון-לשון" משמעותית ראשונה בהתקבלות העברית המודרנית.

"הצעת לוח זמנים", המאמר הרביעי בקובץ, מנסה להציע סדר כרונולוגי של החלטות ואירועים שקבעו את תהליך התקבלותה של העברית המודרנית כלשון לאומית עד להיותה שוב לשון "ילידית", כלומר "לשון אם" של ילידי-הארץ. וזאת תוך מיון של ההחלטות והאירועים כמקובל באסכולת "תכנון לשון", כשייכות לאחת הקטגוריות של "תכנון": סטטוס, קורפוס, או אמצעים (כמו: בתי-ספר, ספרי-לימוד, וכו').

המאמר "היבטים פוליטיים של תכנון לשון", הוא ניסיון להשוות (את הדומה והשונה) בין שני מקרים של בחירה ושל התקבלות של לשון לאומית, והתוצאות הפוליטיות-החברתיות שהיו כרוכות בכך: המקרה של הבחירה בעברית המודרנית (לעומת בחירה אפשרית בידיש, לשון ההמונים היהודים במזרחה של אירופה) בתנועה הציונית וביישוב; והבחירה בערבית מודרנית לעומת הצרפתית (שפת האליטות בוני-האומה) באלג'יריה המשתחררת מהשלטון הקולוניאלי.

"מיתוס בן-יהודה ופלוגתת-השפות במפלגות הפועלים" דן לכאורה בשני נושאים נפרדים. המשותף להם היא התקופה, תקופת "העליה השנייה" שאפשר לראות בה את "התקופה המעצבת" בהיווצרותה ובהתקבלותה של העברית המודרנית. באשר לבן-יהודה, המאמר מנסה להשיל את המעטה המיתולוגי מדמותו וגם מחלק פעילותו. "פלוגתת השפות" במפלגות הפועלים של העליה השנייה (עברית לעומת יידיש) ותוצאותיה החיוביות בזכות העברית קבעו במידה רבה את אופיה של "התקופה המעצבת".

אין היסטוריה בלי האישיות בהיסטוריה. והמאמרים "שמריהו לוי וניצחון העברית", ו"ברל כצנלסון ושאלת הלשון הלאומית" מתארים ומנתחים את תרומת שני אישים אלה בתולדות התנועה הציונית והיישוב לתהליך השיבה המלאה לעברית.

המאמרים הנותרים בקובץ פונים אל ההווה, אל סוגיות בנות-זמננו בתחום מעמדה החברתי והתרבותי של העברית הישראלית. "זהות יהודית-ישראלית והיחס לעברית של חברי-קיבוץ ושל חברי מושב בשנות ה-80", בוחן את היחס לעברית של קבוצות-אוכלוסיה הנחשבות בדרך כלל בעלי זיקה אמיצה לעברית ולשימוש בה בחיי יומיום. ההנחה הייתה, שמיחס קבוצות אלה לעברית אפשר יהיה לגזור גזרה שווה זהירה לגבי קבוצות אוכלוסיה אחרות.

"זהות לאומית ותרבות-הפנאי בהתיישבות העובדת בשנות ה-80" בודק את מקומה של החשיבות המיוחסת לטיפוח השפה העברית בחיי יומיום בזהות הלאומית ובתרבות-הפנאי של חברי קיבוץ ושל חברי מושב. וזאת במסגרת מחקר על תרבות-הפנאי של שתי קבוצות-אוכלוסיה אלה.

המאמר האחרון בקובץ "לשונות מתגוננות: מקרה העברית המודרנית" מנסה לטעון שתופעת "גדוד מגיני השפה בארץ ישראל", שפעל בין השנים 1923 ל-1936, לא הייתה 'הוראת

שעה' בלבד. מאז "מלחמת השפות תרע"ג-תרע"ד" (1913-1914), שבה הועמדה העברית בחזית נגד האימפריאליזם הלשוני של הקיסרות הגרמנית שלפני מלחמת-העולם הראשונה (שהפעיל לחצים למען הגרמנית כשפת הוראה עיקרית בטכניון בחיפה), ועד הלחצים הבלתי-פורמליים של השפה הבינלאומית העיקרית, האנגלית, בעידן הגלובליזציה בשלהי המאה ה-20, הייתה והנה העברית המודרנית נתונה ללחצים מסוגים שונים ונאלצה (ונאלצת) להתגונן. ובעניין זה, האחרון, היא 'בחברה טובה'. אפילו הצרפתית, לשון לאומית של מעצמה גדולה, רואה עצמה נאלצת להתגונן נגד ההשפעה החודרנית של האנגלית והתרבות בלשון האנגלית.

הערות

1. מאז תחילת פעולתי המחקרית במוסד הרצל התרחב מאד אופק היכרותי עם תופעות ותיאוריות הנוגעות לבעיית הלשון הלאומית בכלל, ולאחלק הקשורות להיווצרותה ולהתקבלותה של העברית המודרנית בפרט, והיכרות זו החורגת משלושת ה"צירים" הנ"ל ניסיתי ליישם במחקריי ובפרסומיי בעברית ובאנגלית.
2. ראו: Gellner, 1983.
3. ראו: Fishman, 1968: 39-51.
4. שם, עמ' 43-44.
5. ראו: אליעזר בן-יהודה. המדינה היהודית. מאמרים ע"ד הצעת מזרח אפריקה. ווארשה: הוצאת "מדינה", 1905.
6. חיים בוגרשוב. [זכרונות]. ב: ברוך בן-יהודה (עורך). סיפורה של הגימנסיה "הרצליה". תל אביב: הוצאת הגימנסיה "הרצליה", תש"ל, עמ' 18-19.
7. ראו: שמעון שור. "מרכז זפריפריה". האנציקלופדיה למדעי החברה, כרך מילואים, 1981, עמ' 642-645.
8. ראו: Cordova, 1980; Cordova and Herzog, 1978.
9. בנימין הרשב, "מסה על תחיית הלשון העברית", אלפים, מס' 2, 1990, עמ' 9-54; עמ' 13.

תודות

המחבר רואה חובה נעימה לעצמו להודות לפרופ' יואב גלבר, ראש מוסד הרצל לחקר הציונות וללימודה באוניברסיטת חיפה על העידוד הרב שהעניק לו בפעולתו המחקרית במוסד מאז 1989, על טרחתו בקריאת מאמריו ועל הערותיו המאלפות והחשובות עליהם; ועל הסכמתו להוציא לאור קובץ זה מטעם מוסד הרצל.

תודה רבה גם לפרופ' אהרון בן-זאב, דיקן רשות המחקר באוניברסיטת חיפה על היחס האוהד למפעל זה, ולגבי שולה חבר, עובדת רשות המחקר, שהקלידה בבקיאות רבה את החומר. תודה גם לגבי לימור פרדיאן מזכירת מוסד הרצל, על הסיוע בהבאה-לדפוס של הספר.

המחבר מודה גם ל"קרן הזיכרון לתרבות יהודית" (M.F.J.C.) ניו יורק, שמילגותיה סייעו בעריכת המחקר שעליו מבוססות רוב מאמרי קובץ זה.

ברשימה נפרדת יפורטו הגורמים (הוצאות-ספרים ועורכים ומערכות של כתבי-עת) שלהם מודה המחבר על הסכמתם לכלול בקובץ זה מאמרים שלו שנתפרסמו בכתבי-עת שבהוצאתם.

חלק ראשון:
לשון ובינוי-אומה
העברית בתנועה הציונית וביישוב

1 השיבה המלאה לעברית ובינוי-אומה הציוני-הישראלי: מסה ביבליוגרפית

חיבור זה מוקדש לילדיי:
לאילנה ולמשפחתה, ליואב ולמאיה

מבוא

חיבור זה בא להציג לקורא המעוניין רשימה נבחרת של פרסומים בעברית ובאנגלית, העוסקים בתהליך החברתי-פוליטי והחברתי-לשוני שהביא להיווצרות העברית המודרנית, ולהבטחת מעמדה כלשון לאומית מוכרת בהסתדרות הציונית העולמית, וכלשונו הלאומית של היישוב היהודי בארץ ישראל.¹ בחיבור ימצאו הקוראים תיאור מעודכן של 'מצב המקצוע' (the state of the art) בנושא תפקיד הבחירה בעברית כלשון לאומית בהגשמת מטרות הציונות. נציע לבחון חמישה נושאים עיקריים:

- א. שאלת הלשון הלאומית באידיאולוגיה הציונית על גווניה.
- ב. הגורמים החברתיים-לשוניים בהיווצרות העברית המודרנית.
- ג. המאבקים הפוליטיים להבטחת מעמדה ההגמוני של העברית במערכות ההסתדרות הציונית העולמית ובמערכות היישוב היהודי בארץ ישראל.
- ד. מקומו של 'תכנון הלשון' (language planning) במערכות שנזכרו לעיל.
- ה. ההשלכות החברתיות-פוליטיות והחברתיות-תרבותיות של התהליך בכל שלביו על בינוי-האומה הציוני-ישראלי - מבט השוואתי.

בין השנים 1904-1916, החלה העברית לשמש שפת-דיבור עממית (popular vernacular) ואחר כך הפכה גם שפה ילדית (native tongue). אנו מציעים לקרוא לשנים אלה 'השנים המעצבות', כי בהן נתקבלו אותן החלטות שעיצבו במידה רבה את קווי התפתחותה של העברית המודרנית הן מבחינה לינגוויסטית והן מבחינת מעמדה הפוליטי, החברתי והתרבותי.

- א. שאלת הלשון הלאומית באידיאולוגיה הציונית על גווניה
- ההסתדרות הציונית העולמית שנוסדה בידי בנימין זאב הרצל ב-1897, החליטה בקונגרס ה-8 שנערך בהאג בשנת 1907, רק לאחר מותו של הרצל, להכריז על העברית כשפתה הרשמית. רבים רואים את תחילת התהליך של 'תחיית העברית' בפרסום מאמרו הנודע של אליעזר בן-יהודה 'שאלה נכבדה' (במקורו 'שאלה לוחטת') ב'השחר' בשנת 1879. אך כפי שכבר ציין גיורגי מנדל בדיונו על מאמר זה, עיקרו בחידוש הריבונות היהודית, שהשיבה לעברית ותחייתה הן רק אחד מהיבטיו. הדגשתו זו של בן-יהודה בולטת בקובץ מאמרו על 'ההצעה

המזרח-אפריקנית (הידועה יותר כ'תוכנית אוגנדה') בשם 'המדינה היהודית'. בן-יהודה מצטייר במאמרים אלה לא רק כחסיד נלהב של הצעה זו יותר מהרצל עצמו, אלא כמי שגם מוכן לוותר על העברית, אם זה יהיה המחיר להגשמתה האפשרית של 'תוכנית אוגנדה' או תוצאה שלה.²

ההתייחסות היחידה לתחיית העברית ב'שאלה נכבדה' היא במלים 'וגם לדבר בה יש לאל ידינו אם אך נחפוץ'. בחיפושו אחר משמעות 'תשע המלים מתוך כ-3000 סקר מנדל מאמרים מאוחרים יותר של בן-יהודה העוסקים ביתר הרחבה בקשר שבין לאומיות לשון לאומית. בהקשר שבו נכתבו אותן תשע המלים, ניסה בן-יהודה להוכיח, שלשון לאומית אחידה אינה תנאי הכרחי ללאומיות, והצביע על השווייצרים והבלגים הנחשבים אומות אף שלא כל אזרחיהן מדברים בלשון אחת. כמותם יכולים גם היהודים להיחשב אומה אף שהם משתמשים בלשונות שונות. אם כי, הוסיף, לנו היהודים דווקא יש לשון אחת שבה אנו יכולים לכתוב הכול אפילו עכשיו, ו'גם לדבר בה יש לאל ידינו אם אך נחפוץ', אולם העברית תוכל להפוך שפה מדוברת רק במקום שבו יהוו היהודים רוב.

ממאמרו של מנדל מתברר גם, שתפיסתו של בן-יהודה את תפקיד העברית בלאומיות היהודית התפתחה בשני שלבים.³ בשלב ראשון ראה בן-יהודה את תפקידה של העברית כלשון שניה בדיגלוסיה, כעין *lingua franca* בין עדות יהודיות המדברות כל אחת את שפת המקום או את אחת הבלשונות היהודיות שלאחר היציאה לגלות (post-exilic) כשפה ראשונה. רק בשלב השני הסיק בן-יהודה שהעברית צריכה להיות שפת יומיום ראשונה אך בתמיכתו הנלהבת בתוכנית המזרח-אפריקנית התכחש למעשה למסקנתו זו. מנדל מזכיר לנו גם, שתפיסתו הראשונה של בן-יהודה את תפקידה של העברית בלאומיות היהודית התבססה על תפיסתו של פרץ סמולנסקין את ה'עתיד היהודי' כפי שנתבטאה במסותיו ב'השחר'. חלק חשוב ב'עתיד' זה, לדעת סמולנסקין, היה מבוסס על לימוד השפה והמורשת התרבותית העברית בכתב, שבכוחם, כך האמין, למנוע את הפיצול הלשוני של יהודי התפוצות הלומדים ומדברים את שפת הלאום שבקרבם הם יושבים כשפה ראשונה.⁴

שבע עשרה שנים לאחר הופעת מאמרו הנודע של אליעזר בן-יהודה, הופיע בשנת 1896 חיבורו של בנימין זאב הרצל 'מדינת היהודים'. למרות מאמציו הבלתי נלאים של בן-יהודה וחבריו בירושלים, עדיין היה התהליך של תחיית הדיבור העברי בחיתוליו. על כן קשה לטעון נגד הרצל על שסבר, בחיבורו ההיסטורי, שהעברית אינה יכולה להיות שפתם המשותפת של היהודים המתקבצים מגלויות הדוברות שפות שונות. גם היידיש טרם עברה את 'הקפיצה הגדולה' מז'ארגון עממי לשפה מודרנית מפותחת, שזמנה רק בשלושת העשורים הראשונים של המאה העשרים.

ב'מדינת היהודים' כתב הרצל שעשוי להתפתח במדינה החזויה שלו 'פדרליזם של לשונות', כדוגמת שווייץ, וכל אחד יחזיק בשפתו שהוא רגיל בה ושהיא 'המולדת היקרה של

מחשבותיו.⁵ לכן גם לא ראה טעם בימריבות קטנות נוסח 'מה לשון נדבר?', או בוויכוחים מפלגים (בין ציונים חרדים לאחרים) ב'שאלת התרבות'.⁶ נושא הלשון ברומן האוטופי של הרצל, 'אלטנוילנד', ושוויון הנפש שלו לגבי תהליך תחיית העברית, שנבע מחוסר יכולתו להבין את חשיבותה המרכזית של העברית כלשון 'המסורת הגדולה', הדתית והתרבותית בבינוי האומה הציוני, קוממו נגדו את חברי 'חובבי ציון' בכלל, ואת אחד העם בפרט. אין זה משנה כל כך, כפי שמזכיר לנו ביין, שכמה וכמה פעמים הרצל התחיל ללמוד עברית בעצמו, וגם לילדיו שכר מורה ללימוד הלשון העברית.⁷

אחד ההוגים הציוניים, שעמד ליד עריסתה של התנועה ועסק בכתביו בשאלת הלשון הלאומית היה ד"ר שמריהו לוי.⁸ לפי שור, היה לוי נתון כל חייו בדילמה שנבעה מזיקתו הרגשית לידיש מזה ומהכרתו התבונית על כורח השיבה לעברית למען הגשמת הציונות מזה. תוך כדי עבודתו הספרותית והפובליציסטית נוכח לוי לדעת, ש'הנה גדלה והולכת בת לעברית' שלא זו בלבד שהיא מתחרה ב'אמה', אלא אומרת גם לרשתה.

לוי הבין, שבתחום המעשי היידיש מתחרה בעברית על כתר הלשון הלאומית, ועל כן צריכים להכרעה חד-משמעית, גם אם מכאיבה, לטובת העברית כלשונה הרשמית של התנועה הציונית, וכלשונו הלאומית של היישוב היהודי העוברי בארץ ישראל. בראייה היסטוריוסופית רחבה הקדים לוי חוקרים אחרים של יחסי יידיש-עברית וטען, בעקבות חיים נחמן ביאליק, ש'לשון יהודית זו בבחינת סייג מילאה תפקיד רב בשמירתה של הלשון העברית'. בכורת העברית בתנועה הלאומית היהודית, הציונות, נובעת מ'החוט המשולש' של עם, ארץ ולשון. הלשון, אליבא דלוי, אינה רק ה'קנקן' המעביר את המסר, אלא במידה מסוימת ה'מסר' עצמו, הגנוז ועטוף בלשון.

כעשר שנים קודם שנחלה השפה העברית את נצחונה הגדול בארץ ישראל והפכה ילידית, אירע לה כעין עיוורון פתאומי (blackout בלע"ז) בגולת אירופה, שנתלווה לקיפאון בתנועה הציונית שלאחר מות הרצל. כאילו בין יום נעלם הקורא העברי מהדור הישן שתמך בעיתונות העברית בגולה חומרית ומוסרית כאחת. מערכות ה'צפירה' ו'השלוח' נסגרו, וכדברי ברל כצנלסון 'השתרר יאוש גמור מן העברית' ולרגע היה נדמה שכל מלאכת החייאת השפה היתה לשוא. יאוש זה הוא שפתח פתח רחב לפריחתה של היידיש בשלושת העשורים הראשונים של המאה.⁹

באותה שעת יאוש קם יוסף חיים ברנר ויסד בלונדון את כתב העת העברי 'המעורר'. מאיזו השקפה על תפקיד העברית נבע צעד 'על-אף-פי-כן' זה של ברנר שהכריז 'אחרונים נשאר על החומה'! ברל כצנלסון מסביר את צעדו ה'משונה' של ברנר, הריאליסט-פסימיסט הידוע, כנובע 'מתוך חושים טמירים אשר בעליהם אולי לא ידעו להגן עליהם ולהסבירם'.¹⁰ כי מי היה האיש שעשה זאת? - 'אדם שהיה אחד הנבוכים של הדור', והוא קם ופתח במה לשפה העברית, 'בלי סיוע, בלי תקווה, בלי סופרים, בלי קוראים, בלי פרוטה'.¹¹

ייסוד 'המעורר', כותבת עדה צמח, בא למלא צורך חיוני של ברנר עצמו ושל חבריו, 'שהרי נגזר על ברנר להיות סופר עברי, והמחשבה העברית כורח היא לו, מעין אוויר לנשימה'. והיא מצטטת את ברנר לאמור 'עברית' אנו כותבים מפני שאין אנו יכולים לבלי כתוב עברית, מפני שהניצוץ האלוהי אשר בתוכנו יוצא מאליו רק בשלהבת זו'.¹² לדברי צמח מדובר כאן, ככל הנראה, בחיבה מיסטית לעברית, 'חיבה מיסטית אולי, למעלה מההיגיון, מחוץ לניתוח השכלי'.¹³ 'חיבה מיסטית' זו בסגנון 'אף-על-פי-כן' הברנרי המתבטאת בייסוד 'המעורר' ובעריכתו, נתקל ברל כצנלסון במקרה בראותו גיליון של כתב-העת בשהותו בוילנה. לדעת צמח, היתקלות זו היא שהיטתה אצלו את הכף לטובת העברית.

שמריהו לוי לא היה אפוא יוצא דופן בקרב 'האבות המייסדים' של התנועה הציונית שנלכדו ברשת הדילמה שבין היידיש לעברית. ברל כצנלסון, מאישיה הבולטים של תנועת העבודה הציונית, התלבט גם הוא באותה דילמה, כפי שעולה ממאמרו של שמעון אי שור 'ברל כצנלסון ושאלת הלשון הלאומית'.¹⁴ בדומה לשמריהו לוי, גם הכרעתו של ברל כצנלסון לטובת העברית היתה הכרעה תבונית מתוך חוסר ברירה. אף שלא שלל את הרעיון של הטריטוריאליסטים, הבין כצנלסון שבמציאות אי אפשר להפריד בין שני המרכיבים של הרעיון הציוני: (א) הזיקה לארץ ישראל (ולעברית) שהוא 'עניין רומנטי-היסטורי': היהודים קשורים לתרבות עתיקה, ואינם יכולים להיפרד ממנה. (ב) 'הפרובלמה הרצינית מאד של פתרון שאלת היהודים' בארץ זמינה כלשהי. ברל בחר בארץ ישראל ובעברית מתוך הכרה בחולשת העם, 'שבשום אופן לא יהיו בו הכוחות בשביל להקים מדינה יהודית, אם לא ישתמש בכל הרזרבות של תרבות שלו ומסורת שלו'.¹⁵

ברל כצנלסון, שדגל ב'סוציאליזם של תרבות', וראה כראשון במעלה את תפקידו בביעור הבערות בקרב הפועלים ובדמוקרטיזציה של התרבות ושל המדע, הבין את חשיבותה של 'הנחלת הלשוני' (ביטוי שלו) לפועלים. 'שיתוף הפועלים לשפה העברית', טען 'היא אחת הדרכים הכי חשובות להרים את ערכו, להכשיר את חייו של מעמד הפועלים בארץ ולשתף אותו בתור כוח עצמי ביצירת החיים העתידיים'. 'עבודה עצמית' ושפה עברית נושאים בעול בניין התרבות העברית העתידה בארץ ישראל.

גם דוד בן גוריון, חברו של ברל לדרך ולמפלגה, דגל בהשקפה זו, אך מקור מניעיו היה אחר. בביוגרפיה שלו על בן-גוריון, מסביר שבתי טבת את טיעונו של בן-גוריון, שהוא 'נולד ציוני' ושפתו הראשונה היתה עברית, בכך שסבו היה נוהג להושיב את דוד הרך על ברכיו והיה מלמדו עברית ותנ"ך בהצלחה מפליאה.¹⁶ בהעדר השכלה פורמלית, כללית או עברית, פרט ללימודים ב'חדר', מפליאה היכולת האינטלקטואלית שהחל לגלות בן-גוריון כבר בשנות העשרה שלו. בזכות יכולתו זו ובשל מרצו ופעלתנותו הציונית הבלתי נלאית, רכש לו כוח שכנוע יוצא מן הכלל. במידה רבה בהשפעתו של בן-גוריון ויתרה מפלגת פועלי-ציון הארצישראלים על היידיש, שהיתה שפת המוני היהודים במזרח אירופה, השפה שקשרה את המפלגה

הארצישראלית של פועלי ציון עם מפלגת-האם בגולה, ואימצה לה את העברית כשפת השיג ושיח המפלגתי וכשפת פרסומיה. לבן-גוריון, עם זיקתו הקמאית לעברית לא היה ספק שעל העברית להיות לשון התנועה הציונית ולשון היישוב היהודי ההולך ונבנה בארץ ישראל.

על קנאותו של בן-גוריון לעברית מספר שבתאי טבת. הופעתו הפומבית הראשונה של בן-גוריון בכנס פועלי ציון הארצישראלים היתה בוועידת יסוד שדנה במצע הרעיוני של המפלגה ב-4 עד 6 באוקטובר 1906. בוועידה זו נערך העימות בין הקבוצה שבראשה עמדו ישראל שוחט ודוד בן-גוריון ('הלאומיים') לבין קבוצת ה'רוסטובים' המארקסיסטית. ה'רוסטובים' דגלו באיגוד מקצועי משותף לפועלים יהודים ולפועלים ערבים, והתנגדו להכרה בעברית כשפתה הרשמית של המפלגה; קבוצת שוחט-בן-גוריון תבעו לכלול את מטרות הציונות במצע המפלגה, בנוסף לזיקה מוחלטת לעברית. בן-גוריון נבחר ליו"ר הוועידה, נאם בעברית והתנגד לכך שדבריו יתורגמו ליידיש או לרוסית.¹⁷

על אף קנאותו לעברית, לא היה בן-גוריון 'אנטי-יידישיסט', ובהקשרים שלא היו ארצישראליים צידד בפשרה בין היידישיסטים ל'הבראיסטים'. זיקתו הברורה לעברית בהקשר הארצישראלי היתה מבוססת על שיקולים עקרוניים ופרגמטיים כאחד - העברית כשפת העצמאות העברית הקדומה, והעברית כלשון הבלעדית שבכוחה לאחד את חלקי העם המתקבצים מפזרות הגולה.

הביוגרפיה המונומנטלית של בן-גוריון פרי עטו של שבתאי טבת לא נועדה לעסוק בתיאור ובניתוח ביקורתי מפורט של משנתו הרעיונית. בכך עוסקת עבודת הדוקטור של יגאל דוניץ באוניברסיטה העברית בירושלים.¹⁸ מטרתו המוצהרת של דוניץ בחיבורו היתה 'בחינה של הקשר שהתקיים בהשקפתו הציונית (של בן-גוריון) בין עקרונות היסוד בהם החזיק . . . לבין ביטויים הפוליטי כפי שהשתקף בפעולות או בהמלצות, שניתנו על-ידו בתוקף תפקידי ההנהגה אותם מילא'. דוניץ לא הקדיש בחיבורו דיון נפרד בתפיסתו של בן-גוריון את 'שאלת הלשון הלאומית', כחלק מהאידיאולוגיה הלאומית הכוללת שלו, אך תפיסה זו עולה ומתבררת מדיונו בחלקים אחרים של אידיאולוגיה זו. לדעתו ניכר דמיון בין השקפתו של בן-גוריון לבין זו של אחד העם בדבר היחוד הלאומי היהודי. כאחד העם, שהעדיף את הטיפול ביצירת היהדות קודם לטיפול ביצירת היהודים, והסיט בכך את הדיון הציוני מהעיסוק באנטישמיות, כן גם בן-גוריון, שראה בציונות לא רק בריחה מרדיפות ומפוגרומים, אלא בראש ובראשונה את הגשמת השאיפה לשיבת העם לארצו ולקוממיותו. 'הציונות שלנו', מצטט דוניץ את בן-גוריון, 'מורכבת מאידיאולוגיה לאומית, מרגש אהבה לארץ ומשאיפה לקוממיות ממלכתית, ומרצון וצורך להתיישב בארץ ישראל'. אך בניגוד לאחד העם, הדגיש בן-גוריון שבלא בסיס עצמאי, התיישבותי, כלכלי וכו', 'מבלי שנזכה שמלאכתנו ומלאכתנו כולה תיעשה בידי עצמנו, לא תקום קוממיותנו הלאומית ונישאר תלושים, דלים ומחוסרי אונים, ושום טיפוח תרבותי וספרותי לא יהיה לו שורש ואחיזה וקיום. אבל, התערותנו במולדת, בקרקע, ובעבודה לא

תהיה שלמה, אם לא תבוא הגאולה ללשון ולספרות'. לפי תפיסתו, על הלשון העברית והספרות העברית לגאול את העם מיצער האילמות' ומהסיפוק הזר, השאול והמלאכותי.¹⁹ זיקתו של בן-גוריון לעברית, על מקורותיה הקמאיים ועל סיבותיה הפרגמטיות, נבעה ככל הנראה גם מדרישתו לביטולה ההוייתי והתודעתי של הגלות, ומתפיסתו את הציונות כמהפכנית במטרותיה.²⁰

ברל כצנלסון ודוד בן-גוריון היו נציגיה הבולטים של תנועת העבודה הציונית-סוציאליסטית, אך קדם להם נחמן סירקין, מחבר 'שאלת היהודים ומדינת היהודים הסוציאליסטית'. ברל במסתו עליו מכנה אותו 'אחד במערכה לפני היות כל המחנה'.²¹ בנתחו את יחסו של סירקין למסורת היהודית, מדגיש ברל שסירקין הרים על נס את תחיית העברית (בלשונו של ברל 'השבת העברית') כיתופעה סוציאלית מיוחדת במינה במשך אלפי שנות התרבות האנושית וכעדות על מקורותיו של ישראל.²² ברל מצטט ממאמרו של סירקין 'הציונות והבונד'. באותו מאמר טען סירקין שהעברית של תנועת ה'השכלה' היתה תוצר של הבורגנות היהודית שלא היתה לה לשון אחרת, מלבד העברית, שבה תוכל לקלוט רעיונות אירופיים. אך 'הגולס' (השפה העברית רוויית ההיסטוריה של העם) קם על יוצרו והשפה העברית הפכה מאמצעי (של התבוללות) לתכלית לאומית. אילולא קמה התנועה הציונית ואימצה לה את העברית, העברית לא היתה מחזיקה מעמד, היא היתה נעלמת, 'כשם שנעלמה הספרות העברית בגרמניה, עם התעצמות הטמיעה'.²³

זאב ז'בוטינסקי, יריבו הפוליטי של דוד בן-גוריון, דגל בחיוניות הזיקה לעברית מזווית אחרת ומקור מניעו היה שונה (באוטוביוגרפיה שלו התפאר שמריהו לזין בכך, שהיה מורו הראשון של זאב ז'בוטינסקי ללשון העברית).²⁴ שלמה הרמתי, בבואו לתאר ולנתח את מקומו של החינוך העברי במשנתו של זאב ז'בוטינסקי, חלק על חוקרים שטענו שהשלבנים שאפשר להבחין בהם בפעילותו בתחום זה, מעידים על שינוי עמדה שחלו במהותו של החינוך הזה. לדעתו, יותר משהשלבנים מעידים על שינוי עמדה, הם מעידים על השינוי בדגשים. בעוד שבשלבנים המוקדמים הדגש היה על התכנים בהוראה ('לא הלשון העיקר, אלא רוח החינוך, היסוד שעליו מתבסס בניין ההוראה כולו'), הרי בשלבנים המאוחרים הועתק הדגש אל הלשון העברית עצמה.²⁵ הדגש על התכנים בהוראה בשלבנים המוקדמים נבע, לדברי הרמתי, משכנועו של ז'בוטינסקי בצורך דחוף וחיוני במהפך בחינוך היהודי. בתקופת ה'השכלה' הושם הדגש על האנושי-כללי, ואילו בתקופת משבר החינוך היהודי שלאחר ה'השכלה' היה צריך להדגיש את החינוך הלאומי ('התיקון, הדרוש כעת, עמוק הרבה יותר מהחלפת שפת הוראה: השפה היא דבר חיוני'). ומכאן מסקנתו החד-משמעית: 'לימוד היהדות צריך ליהפך למרכז הלימוד היהודי, וכידוע, יהדות אפשר ללמד בכל לשון'.²⁶

העתקת הדגש מתוכן ההוראה אל לשון ההוראה חלה ככל הנראה לאתר ביקורו הראשון של ז'בוטינסקי בארץ ישראל בשנת 1908. ז'בוטינסקי התרשם מאוד מהדיבור העברי ששמע

מפי ילידי הארץ ומפי צעירים אחרים, והסיק ש'בכוח הרצון ובהתאמצות אפשר להכניס את השפה העברית כשפת הלימוד וכשפה מהלכת גם אצל היהודים בגולה'.²⁷ תפיסתו החדשה לגבי תפקידה של השפה העברית בהגשמת הציונות באה לביטוי בולט בנאומו בוועידת ציוני רוסיה שנערכה בווינה בקיץ 1913. באותו נאום הביע את דעתו, ש'בחינוך הלאומי הלשון היא העיקר והתוכן הוא קליפה . . . הקשר הלא-יקרע, הקשר העומד בפני כל מסה וכל תמורת הזמנים, הקשר ההכרחי בין היחיד והאומה - היא הלשון. הלשון שבה הורגל היחיד לחשוב ולהרגיש את הרגשותיו'.²⁸ באותה ועידה הציע ז'בוטינסקי גם שלוש הצעות מעשיות ('תכנון לשון'): (א) לייסד בתי ספר עבריים 'גמורים'. (ב) למצוא מורים מתאימים. (ג) לתרגם לעברית ספרים מתאימים מספרות העולם לגילאים השונים של תלמידי בתי הספר העבריים.

למרות הפופולריות העצומה שז'בוטינסקי נהנה ממנה בקרב ציוני רוסיה נתקלו הצעותיו בספקנות ונדחו. שלמה הרמתי מחלק את המתנגדים להצעותיו של ז'בוטינסקי לשלוש קבוצות: (1) המסכימים עקרונית אך חושבים את הצעותיו לאוטופיות. (2) היידישיסטים - מסיבות דמוקרטיות-מעשיות: רוב יהודי רוסיה דיברו יידיש ולא ייתכן להעמיד חיץ בין ילדים להוריהם. (3) שוללי האפשרות של חינוך עברי בגולה. בדברי תשובתו למתנגדיו התייחס ז'בוטינסקי גם לשאלה העקרונית של יחסי יידיש-עברית. הוא דחה את טענת היידישיסטים, שעצם הדיבור בלשון מסוימת הוא אבן-הבוחן ללאומיות, 'שהרי אם נבוא לבנות את בתי-הספר על סמך הלשון, שבה מדבר העם, נהיה מוכרחים לבנות את בתי הספר שלנו, לא רק במדינות שונות אלא גם במדינה אחת ואפילו בעיר אחת, בלשונות שונות, שבהן מדבר עמנו. זאת אומרת, שבית ספר לאומי לא יהיה לנו עד עולם'.²⁹ ז'בוטינסקי סבר גם, שעם התרופפות הזיקה לדת, נעשתה העברית לכעין תחליף, 'לקשרם היחיד של כל חלקי האומה . . . לכוח המחזק ומקיים ביהדות'.³⁰ את השלב השלישי בהתפתחות תפיסתו של ז'בוטינסקי את הלשון הלאומית, כחלק ממשנתו הציונית הכוללת, רואה שלמה הרמתי בתיאוריה שנקראה לשם קיצור תיאוריית 'כולה שלי'. בהתאם לתפישה זו, יש ללמד בבית הספר העברי-לאומי את כל מקצועות הלימוד בעברית, פרט ללשון זרה כיוון שרק כך יהיה אפשר להפוך את העברית ללשון הדיבור וללשון המחשבה של התלמידים בתפוצות.

עד כה סקרנו בעיקר את תפיסת הלשון הלאומית של נציגי הציונות המדינית על כל סעיפיה. אך במקביל לזרם זה, ששלט בתנועה הציונית (ובקודמתה תנועת 'חובבי ציון'), התפתחה האסכולה הציונית הרוחנית-תרבותית, שנציגה המובהק היה אשר גינצבורג, הידוע יותר בשמו הספרותי אחד העם. יוסף גולדשטיין, בביוגרפיה שלו על אחד העם, מתאר את האקלים החברתי-פוליטי והרוחני-תרבותי שבו נתגבשה ועוצבה אישיותו, ואת התהליך שבו ניתק והלך מעולמם הדתי-חסידי של הוריו ונכבש יותר ויותר לרעיונות היהשכלה. מן המשכילים העבריים השפיע עליו במיוחד יצחק בר לוינזון (ריב"ל). לוינזון ומשכילים אחרים

תפסו את הדת בראיה תבונית, דגלו בשינוי יסודי של החברה היהודית המסורתית, וצידדו גם ב'החייאת השפה העברית וטיפוח דקדוקה כתנאי ראשון לתחיית תרבות ישראל'.³¹

ההזדמנות הראשונה שבה ביטא אחד העם, לפחות בעקיפין, את תפיסתו בדבר מקומה של השפה העברית בתחייה הלאומית היהודית, היתה באיגרת ברכה שניסח ליובלו השבעים של ש"י פין, שהיה דמות מקובלת בקרב כלל החוגים הלאומיים. באיגרת שפורסמה ב'המליץ' ראה גולדשטיין כעין 'הקדמה לפילוסופיה הלאומית שהציג אחד העם לפני הציבורי כעבור זמן'.³² אחד העם, שהושפע מהרברט ספנסר בראייתו את האומה, סבר כי האומה היא 'ישות עצמאית המתאפיינת בעבר ההיסטורי המשותף ובהתנהגותה הקולקטיבית', ולה 'אני' לאומי החפץ להתקיים על זכרונותיו ותקוותיו. . . צרת העם היהודי יותר משהיתה בתחום החברתי-כלכלי-פוליטי, היתה בהעדר תיים לאומיים. 'תחיית הלבבות', עבודה רוחנית-חינוכית, ראוי שיבואו קודם לעבודה המעשית והמדינית.³³ כל אלה צריכים להוביל ל'תחיית הלאומיות היהודית'; זו מצדה מחייבת גם את תחיית השפה העברית, כפי שעולה מחובתו של כל חבר באגודת 'בני משה' העילית והחשאית, שהקימו אחד העם וחבריו בתוך תנועת 'חובבי-ציון' הכללית - לדעת את השפה העברית.³⁴ חשיבותה של הלשון העברית בתחייה הלאומית הודגשה גם בכתב-עת חדש, שיסד וערך אחד העם בשם 'כוורת'.³⁵

גולדשטיין מציין, שלמרות העובדה שאחד העם וחבריו היו מאוחדים בראיית חשיבותה של השפה העברית 'כביטוי לאומי מרכזי', היו ביניהם חילוקי דעות לגבי דרך פיתוחה והפצתה של השפה ברבים. אחד העם, ועמו מנדלי ורבינצקי סברו, שהדרך הבלעדית להפיץ את השפה העברית ברבים היא באמצעות חינוך הדור הצעיר, ולא באמצעות ייסוד אגודות למיניהן. עם זאת הכחיש אחד העם 'האשמות' שלפיהן כביכול, כתב או התכוון לכתוב 'מאמר פילוסופי-סוציולוגי נגד אליעזר בן-יהודה ונגד אגודתו 'שפה ברורה', אודות 'השפה החיה והברורה שבדא מלבו, באשר אין היא לא חיה ולא ברורה'.³⁶ הלשון העברית היתה גם חלק בלתי נפרד בתוכניתו להקמת 'מרכז רוחני בארץ ישראל'.³⁷ תחייה לאומית אמורה לכלול גם את תחיית הספרות הלאומית, ובעיקר את הספרות היפה, וסביר להניח, שתחיית הלשון תמצא את ביטויה בספרות זו.

אהרן בן-אדון בחר לגלות ביטויים כאלה ביצירתו הספרותית של שמואל יוסף עגנון. לדעת בר-אדון, עגנון בולט בקרב הסופרים 'בתשומת לבו המיוחדת שהקדיש ביצירתו לנושא התחייה הלשונית'.³⁸ 'אהבת התורה וחכמת ישראל בכללה, אהבת ארץ-ישראל ולשון-הקודש', כותב בר-אדון על עמדתו של עגנון בנושא, 'הן לדידו חטיבה אחת, ודבר זה חוזר ונשנה בכתביו, כמין מוטוי (עמ' 80). הרעיון המרכזי שעגנון חוזר עליו בצורות שונות הוא, שהעברית היא יסוד מרכזי בחיי האומה העברית, באידיאולוגיה הציונית, ובמפעל התחייה בארץ ישראל'.³⁹ משום ש'היא הלשון שבה ניתנה התורה ושבה ברא הקב"ה את עולמו, ובה מקלסים אותו המלאכים, ובה מתאוה הוא לתפילתם של ישראל. . . . ובלשון הקודש הוא עתיד לבנות את ירושלים

ולהחזיר הגלויות לתוכה.⁴⁰ לעגנון היה יחס אוהד מאוד לדוברי העברית בכלל ולדוברי העברית מקרב פועלי העליה השניה בפרט, 'שהרי הם איחדו בגופם את שני היסודות העיקריים שהתחיה הציונית עומדת עליהם . . . עבודת הארץ ודיבור עברי'. יחסו זה של עגנון בולט ביותר ברומן רחב היריעה שלו על תקופת העליה השניה 'תמול שלשום'.⁴¹

אשר ליריבות שבין היידיש לעברית, בר-אדון מציין שיחסו של עגנון ליידיש היה צונן. ברוב כתביו הזכיר עגנון את השימוש ביידיש כעובדה בלבד (ולעיתים בנימה של התנצלות), ובעיקר התנגד ליידישיזם' כאידאולוגיה וכתנועה, וליידישיסטים הקנאים לה שניסו להביא 'להגמוניה של יידיש בתרבות היהודית'.⁴² בתחומי 'תכנון הלשון' ראה עגנון את 'אבהותו' של בן-יהודה בתחיית העברית כאגדה ('ליגינדה') חסרת בסיס עובדתי.⁴³

לא ייתכן לסיים פרק זה בשאלת הלשון הלאומית באידיאולוגיה הציונית לגוניה, בלא לתאר, ולו בקצרה, את תפיסת הציונות הדתית. התפיסה לגבי מקומה של הלשון בלאומיות היהודית התבססה בציונות הדתית על האמונה באחדות הלאום והדת, כפי שזו מתבטאת במשנתו של הרב קוק: מושג האלוהות ורעיון הלאומיות ביהדות תואמים עד כי בכל אחד מן היסודות ניכר חותמו של האחר. בעוד ששלושה מתמשת היסודות של היהדות - אלוהים, עם ישראל והתורה - נשמרו גם בגולה, מהשניים הנותרים - לשון הקודש וארץ ישראל, נשמרה הלשון חלקית בלבד בתפילות ובלימודי הקודש, ואילו ארץ ישראל היתה מושא החלומות והתפילות בלבד.⁴⁴

משמעותה של התחיה הלאומית לא היתה בהיווצרות אומה חדשה ותרבות חדשה, אלא תחיה של עם עתיק יומין ושל תרבותו העתיקה, ששמרה על המשכיות היסטורית תוך כדי מיזוג, כעין 'סינתיזה טבעית' של קודש וחול. גם תחיית העברית נתאפשרה הודות למיזוג של השימוש בשפה לצרכי קודש והשימוש בה לצרכי חולין, לאחר שהדת ומנהגיה שמרו על הלשון.⁴⁵ מכך עולה גם שלפי משנת הציונות הדתית, אין די בתחיית העברית או בישיבה המלאה לעברית' כדי להתאים את הלשון העברית לצרכיהן של חברה ומדינה מודרנית. העברית כשלעצמה אינה 'מסרי' אם אינה רוויה בתכני היהדות. החינוך העברי קשור קשר חיוני במורשת הדורות, שעיקרה דתי.

ב. גורמים חברתיים-לשוניים בהיווצרות העברית המודרנית

המסה של בנימין הרשב על תחיית השפה העברית, וביתר הרחבה - ספרו באנגלית 'לשון בזמן של מהפכה', הם אולי הניסיון המקיף והיסודי ביותר לתיאור ולניתוח הגורמים שפעלו בהתרחשות 'נס תחיית הלשון'.⁴⁶ לכאורה, קיימת סתירה בין ניתוח מדעי, רציונלי ועובדתי של תהליך היסטורי לבין ראייתו כ'נס'. אך רק לכאורה, כי איך אפשר לתאר בדרך אחרת את 'ההצטלבות החד-פעמית של שלושה גורמים היסטוריים מורכבים', ובמינוחו של הרשב

ירב-מערכות', שכללו את השימוש בעברית בצורה זו או אחרת - הדתית, החילונית והציונית? ומה אם לא היו שלושת הגורמים הללו מצטלבים בו-זמנית?

ברב-המערכת הדתית, היתה העברית לשון חיה בתפילות ובלמודי קודש, בהתכתבויות בעלות אופי דתי-הלכתי בעיקר, בין יהודים דוברי לשונות שונות בארצות השונות. נוסף לכך העברית היתה חיה בכחמשת אלפים מלים וביטויים בלשון התשתית של היידיש, שבוטאו ונשמעו בשימוש יומיומי. ברב-המערכת החילונית מתכוון הרשב לתחיית העברית בכתב, בעיקר בשני העשורים האחרונים של המאה הי"ט שבעקבותיה נוצרו טקסטים חדשים בעברית מודרנית בתחביר חופשי, שהיתה 'אירופית ברוחה ובמשימותיה'. המודרניזציה של העברית התבססה על מיזוג השכבות ההיסטוריות של העברית המקראית, של לשון חכמים (או לשון המשנה), וזו של ימי-הביניים, ופיתוח הדיאלוג החופשי הספרותי שהיה לדגם לדיאלוג בדיבור.

ברב-המערכת הציונית, ובייחוד בזו שביישוב היהודי בארץ-ישראל, ניסו להשליט את העברית, כלשון התשתית של הפרט ושל החברה בשלוש דרכים: (א) 'מלמעלה': בתי-ספר העבריים 'הטילו' את העברית על תלמידיהם. (ב) 'מסביב': מסגרות-חיים בערים התחילו להתנהל בעברית (למרות שאנשים רבים דיברו בבתיהם שפות אחרות). (ג) 'מבפנים': תלמידי בתי-ספר העבריים, ובלחצם גם משפחותיהם, והפועלים שהקימו תאים חברתיים של דוברי עברית.

שלילת הגלות באידיאולוגיה הציונית, ושיבה 'פונדמנטליסטית' לעברית כלשון בעלת תכונות מזרחיות, הביאו לבחירה בהברה הספרדית, כולל ההבחנה בין מלעיל למלרע בהטעמה. הרשב מסכם: 'תחיית הלשון העברית התבטאה בשני מהלכים שהיו שלובים אך לא חופפים, שוני-אופי, אחד לשוני ואחד חברתי'. (א) תחיית הלשון עצמה. הפיכתה מלשון של טקסטים מקודשים ללשון חופשית מודרנית ומפותחת. (ב) הפיכת העברית ללשון תשתית של החברה. שלושה גורמים תרמו רבות להצלחתה של תחיית הלשון: הספרות העברית שסללה את הדרך; התנועה הציונית שיפתחה טריטוריה שתקלוט את הלשון החדשה; הדגש על האידיאולוגיה של הגשמה עצמית, כולל רכישה עצמית של השפה.

כבר במאמרו משנת 1954 טען חיים בלנק, ש'האירופיזציה' (Europeanization) של העברית הישראלית גלשה אל מעבר ל'תרגומי שאילה' (loan translations) של מלים וביטויים משפות אירופיות. לטענתו, חלק גדול של 'המבנה הדקדוקי' בעברית זו עבר תהליך דומה, בסדר המלים, בשימוש הגובר במילות היחס, בפועל על זמניו, ועוד - תופעות שהיו מנוגדות לשימוש הקלסי, וכולן נבעו מהשפעת השפות האירופאיות.⁴⁷

טענתו של הרשב שהעברית המודרנית היא 'אירופית ברוחה ובמשימותיה', מעלה את השאלה אם העברית עודנה שפה שמית? חיים רבין מציין שבחמישים השנים האחרונות נשאלה שאלה זו 'בכמה מאמרים שהסתיימו בתשובה שלילית, או הזהירו, שאם העברית תמשיך להתפתח כמו עכשיו, היא תחדל להיות שפה שמית או לשאת אופי שמיי'.⁴⁸ טענות אלה, לדברי

רבין, התבססו על 'אי-שמירה על תופעות פונולוגיות דקדוקיות או תחביריות של העברית הקדומה - ובמיוחד המקראית - שנמצאו להן מקבילות בשפות שמיות אחרות'. רבין אינו כופר בעובדות השינויים שהזכרנו אכן התרחשו ומוסיפים להתרחש, כמו בכל שפה חיה. השאלה היא כיצד להתייחס אליהם. במלים אחרות: האם שינויים פונולוגיים, דקדוקיים או תחביריים מוציאים שפה מהמשפחה הלשונית שלה? רבין מציין, שיהמשפחה הראשונה נתגלתה 'בין עברית, ערבית וארמית על ידי מלומדים יהודיים בספרד ובצפון אפריקה במאה העשירית, וגילוי זה נוצל להסברת משמעויות מלים מקראיות "קשות"'. רעיון 'המשפחה הלשונית' מבוסס על השוואה, כלומר על 'גילוי קשר בין מלים בעלות משמעויות דומה פחות או יותר בין שפות שונות על פי "כללי הגייה" המתארים שינוי ההגייה משפה לשפה'.

רבין, בסכמו את לקח הדוגמאות ההשוואתיות שהביא טוען, 'שלמרות כל השינויים וההתפתחויות, העברית נשארה לשון שמית, דהיינו, השתמשה באמצעים שרובם שייכים לכלל המלאי של השפות השמיות האחרות', אם כי אמצעים אלה שינו את תפקידיהם.⁴⁹ לכן מציע רבין להגדיר כשפה שמית 'כל שפה שיש בה מספר של תכונות הנמצאות בכמה שפות המוכרות כשמיות'.⁵⁰ הוא גם סבור, שאין סיבה מדעית (גם לא כזאת הנובעת מחלוקת הלשונית ל'משפחות') לעצור שינויים בלשון, אף לא שינויים בהשפעת לשון ממשפחה אחרת.⁵¹ החייאת לשון, לדעת רבין, היא 'פעולה בתחום החברתי, לא בתחום הבלשני'.⁵² הפיכתה של העברית ללשון לאומית העלתה בצורה דחופה את 'בעיית עדכון אמצעי ההבעה', ועצם ההחלטה החברתית לכתוב את ענייני המדע בלשון הלאומית, שינתה בהכרח את אופי הלשון ואת סגנונה.⁵³ שאלה אחרת לגבי אופיה של העברית המודרנית היא בדבר אחדותה ההיסטורית של העברית. זאב בן-חיים הדן בשאלה זו, מגביל את תחום הדיון ללשון הכתובה. לדעת בן-חיים, אף שמבחינה בלשנית צרופה אי-אפשר לדבר על לשון אחת, הרי מה ששמר על אחדותה של העברית במשך הדורות מבחינה לינגוויסטית היה קודם כל 'קשיחות הצורה': '... השורש והמשקלים הם הם הלז ששבשדרת העברית לאורך כל דורותיה... הלשון העברית הנכתבת זה למעלה משלושת אלפים שנה מוחשת ונתפסת לרבים מן המשתמשים בה... בזכות דמותה הצורנית'. אך נוסף לגורמים לשוניים המאפשרים את תחושת האחדות ההיסטורית של העברית, פעלו גם גורמים חברתיים, 'רצון החברה הדוברת עברית בקיום אחדותה'.⁵⁴

כאמור, בן-חיים מתייחס לאחדותה ההיסטורית של העברית רק בהיותה לשון כתובה. אולם נוסף לקיומה בכתב, התקיימה העברית גם כלשון התפילה וכלשון הקריאה במקורות. מכאן הצורך בחקר מסורות הקריאה של העברית. בנושא זה עוסק אילן אלדר. בכל עדות ישראל, טוען אלדר, הקריאה של הטקסטים בעברית מבוססת על מסורות שבעל-פה, 'הווה אומר על אינפורמציה פונולוגית ומורפולוגית המועברת מדור לדור ונמסרת כולה או רובה בעל-פה מפי אב לבן ומפי מלמדים לתלמידיהם'. למסורת הקריאה של המקרא יש ייצוג מלא בכתב ולכן מסורות הקריאה באות לביטוי בביצוע הפונטי של הסימנים הגרפיים. במסורות

הקריאה של המשנה לעומת זאת, שחסר בהן ייצוג גרפי מלא, יש למסורות הקריאה בעל-פה תפקיד גדול וחשוב עוד יותר.⁵⁵

מאחר שמסורות הקריאה מבוססות על ייצוג בכתב, נשאלת השאלה, האם הכתב העברי משקף את תכונותיה של העברית? תשובתו של עוזי אורנן (המפתיעה את מי שאינם בלשנים) היא שירק עקב מאורעות היסטוריים כלליים שאינם שייכים כלל לבעיות הכתב, החל הכתב חסר התנועות לשמש את העברית. וכך קרה שהכתב העברי נוצר בהשראת כתב ההברות המצרי המקוצר.⁵⁶

משה נהיר, מנקודת הראות של יתכנון לשון (language planning), הצביע על שלושה גורמים חברתיים-תרבותיים בתקופת התחייה של העברית (כקביעתו בין 1890 ל-1916), שהשפיעו על התחייה: (א) הגורם הקומוניקטיבי - הצורך של קהילה לאומית מתהווה בלשון משותפת. (ב) הגורם הלאומי-פוליטי - עמדות לאומיות-ציוניות שראו בשיבה המלאה לעברית, את סמל העצמאות היהודית העתיקה, ותנאי לכינון הקוממיות הלאומית מחדש; כחוזק העמדות האלה, היתה גדולה הנכונות למאמץ ברכישת הלשון והשימוש בה. בכך מצטרף נהיר לדעתו של מנחם צבי קדרי, שמבחינת התפקיד הלאומי שהיה לתהליך התחייה אפשר לראות בה יצירת לשון לאומית (national language formation). (ג) הגורם הדתי-חינוכי - שבזכותו היתה העברית 'לשון חיה בכתב' בלא הפסקה.⁵⁷ בשל כל אלה ניתן לדבר על יתחיית הדיבור העברי, אך לא על יתחיית הלשון.⁵⁸

במאמר מאוחר, שבו חזר נהיר והזכיר את השפעת שלושת הגורמים החברתיים תרבותיים על יתחיית העברית, הוא עסק גם במה שכנה 'הקפיצה הגדולה', כלומר בשאלה, כיצד הפכה העברית ילידית הלכה למעשה?

נהיר מבחין בתהליך זה בארבעה שלבים: (1) בשלב הראשון הוקנו לילדים ביישוב החדש העמדות הלשוניות הנכונות בזיקה לעברית. (2) בשלב השני הוצג והוקנה לילדים הלומדים הדגם הלשוני העברי הרצוי. (3) בשלב השלישי, דברו הילדים עברית כלשון שנייה ושימשו מפיצי העברית מחוץ לבית-הספר בראש ובראשונה בבתיהם ובמשפחותיהם. (4) בשלב הרביעי רכשו בניהם של ילדי השלב השלישי את העברית כשפת-אם וכלשון ראשונה.⁵⁹ שלמה מורג מבחין בשתי צורות עיקריות של עברית ילידית בישראל, היכללית ו'מזרחית'. שתיהן נחשבות לתקניות, כשיהדיאלקטי המזרחי נוטה לסגת מפני הכללי, בעיקר מסיבות סוציולוגיות.⁶⁰ באשר לצורות הלא-ילידיות, מורג מבחין בשתי קטגוריות עיקריות: (א) הצורות (varieties) המראות התערבות (השפעה) של שפת-האם הלועזית של דובר העברית. (ב) צורות שבנוסף להשפעת שפת האם הנ"ל נושאות את החותם של מסורות הקריאה בטקסטים בעברית מקראית ובעברית בתר-מקראית.⁶¹ במאמרו 'העברית החדשה בהתגבשותה', סוקר מורג את תולדות התהוות השפה ומדגיש את חשיבות הגורם האידיאולוגי בהתהוות זו, כפי שהדבר התבטא בהתנהגות

הלשונית של חלוצי השיבה המלאה לעברית. ואלה היו מוכרחים להכריע בשאלות חיוניות וגורליות: (א) בין יידיש לבין עברית. (ב) בין עברית אשכנזית לבין עברית ספרדית. מורג הוא שיצר את המונח 'שיבה מלאה אל העברית' (במקום 'תחיית העברית').⁶²

איתמר אבן-זהר מצביע על מורכבות נוספת בתהליך 'השיבה המלאה אל העברית': העברית המדוברת החדשה נאלצה לקיים תופעות לשוניות ופרה-לשוניות שלא היו 'החיאה' של מצב היסטורי קדום, אלא כאלה שהשליטה המודעת בהן קשה מאוד או בלתי אפשרית, ושכניסתן למערכת הלשון החדשה היא בלתי נמנעת, כמו איכות הקול, תכונות כמותיות ואיכותיות של הגאי הלשון - הצלילים, ריתמוס המשפט והאינטונציה שלו, תופעות פרה-לשוניות המתלוות אל הדיבור (תנועות ידיים וראש, צלילים אנומטופאיים ומילות קריאה). בכל הגזרות האלה נכנסו לעברית תכונות רבות של יידיש ושל רוסית, שלטו בה זמן ממושך למדי, ונשארו בה באורח חלקי עד היום.⁶³ השערת-עבודה מרכזית של אבן-זהר להסבר התופעות הקשורות בתהליך 'הצמיחה וההתגבשות של תרבות עברית מקומית וילידית בארץ ישראל' היא מה שהוא מכנה 'השערה של 'אופוזיציה תרבותית'. כדי להניע את תהליך הגשמת הציונות היו הציונים צריכים 'להיחלץ' מן התרבות היהודית הגלותית, בדרך של קבלת החלטות חד-משמעיות תוך כדי אופוזיציה לתרבות הישנה, הגלותית: במקום 'פרנסות אויר' - עבודת כפיים, ובעיקר בחקלאות ותוך כדי חזרה לטבע; במקום הנרדפות הגלותית - הגנה עצמית; במקום יידיש - עברית ודווקא בהברה הספרדית. עם זאת, ממשיך וטוען אבן-זהר, 'אופוזיציה תרבותית' זו היתה מסוגלת לשנות רק את 'המרכז' של המערכת. 'מרכז' חדש זה נאלץ לקיים יחסי גומלין עם גורמים אחרים, שעיקריהם: (1) השתלטות תנועות של היידיש הליטאית על הנורמה הרשמית של התנועות בעברית. (ב) חדירה של רכיבי-תרבות ממערכות תרבות אחרות, ובמיוחד חדירת המודלים הרוסיים לתוך התרבות העברית. (3) ניטרול הדדי של תכונות שלא איפשרו השתלטות חד-צדדית של תכונה תרבותית-לשונית מסוימת. (4) צמיחה של רכיבים מקומיים-ילידיים (מלים, תנועות-גוף, סלנג וכו').⁶⁴

גם אורה רודריג-שורצולד הדנה במאמרה בשאלה ה'דקדוקיות' (grammaticality) בעברית המודרנית, מצביעה על כך, שגורמים חוץ-לשוניים סוציולוגיים ואחרים, מנעו ממחיי הלשון להגשים את מטרתם 'האידיאלית' להחיות את העברית החדשה בדרכי הדקדוק המקראי.⁶⁵ העולים לארץ-ישראל הביאו אתם לא רק משקעים לשוניים לועזיים, ורקע פונטי מגוון, אלא גם מסורות שונות של קריאה בתנ"ך ובמשנה. אך נוסף לגורמים חוץ-לשוניים אלה, פעלו גם גורמים פנים-לשוניים. העברית אינה מבוססת על מסורת לשונית אחת. העברית של המשנה שונה מהעברית המקראית, והעברית הביניימית - משני אלה. מה עוד שהעברית של ימי-הביניים כוללת מספר ישויות לשוניות הנבדלות זו מזו, כמו העברית של שירת ימי-הביניים, העברית המדעית תיבונית, והעברית הרבנית. העברית המודרנית שואבת מכל השכבות הלשוניות האלה.⁶⁶ זאת ועוד, שינויים מתרחשים בכל לשון חיה, אך אופייניים

במיוחד לעברית המודרנית, שתהליך ההחיאה שלה כלשון חיה היה קצר ביותר. יהושע בלאו מוסיף לכך, שהשכבות הלשוניות השונות של העברית אינן ערוכות זו על גבי זו, כפי שזה קורה בלשונות 'נורמליות', אלא נמצאות זו לצד זו, תופעה שאפשר לכנות אותה 'השתלבות סינכרונית של מערכת דיאכרונית'. הדבר עושה את העברית המודרנית למערכת סבוכה יותר ממערכות-לשון 'נורמליות'.⁶⁷ בלאו מצביע גם על מקור נוסף לעירוב שכבות בעברית החדשה, הנובע מקבלת הניקוד הטברני לכל פרטיו אצל בעלי ההגיה הספרדית. אלה האחרונים 'ערבו במבטאם יסודות שהיו מובנים רק בדרך ההגיה הטברנית, והורישו עירוב זה לדוברי העברית המודרנית'.⁶⁸

לעומת חוקרים דוגמת אבן-זוהר, המדגישים את השפעת היידיש על התגבשות העברית המודרנית, ובעיקר על אפשרות 'השיבה המלאה אל העברית', טוען אהרן בר-אדון, שאין להפריז בחשיבות המשקע העברי שביידיש ובשפות יהודיות אחרות (שבהן נאמרו ונשמעו מלים וביטויים בעברית על בסיס יומיומי ובכך סייעו לתהליך השיבה לדיבור עברי), אף שגם הוא מודה שמשקע זה היה יכול לסייע בשלב מסוים של לימוד עברית.⁶⁹ בר-אדון במאמרו על מקומן של נשות העליה הראשונה והשניה בתהליך 'תחיית העברית', מנסה להסביר את 'הכבדות' שבה התנהל תהליך זה, בין השאר משום שלנשים לא היתה הזדמנות לרכוש השכלה עברית, ולראשונה ספגו אותה באמצעות ילדיהן. הילדים ששפת האם שלהם היתה יידיש או לשון יהודית אחרת, או לשון לעז, למדו עברית בגני-ילדים ובבתי-הספר העבריים, ובשובם לבתיהם 'הנחילו' אט-אט את השפה גם לאימותיהם. היה שוני בין נשות העליה השניה ובין אלה מן העליה הראשונה. צעירות העליה השניה, שמסיבות אידיאולוגיות וממניעים חלוציים חתרו לשוויון מלא עם הגברים בכל התחומים, השתדלו גם לרכוש את השפה העברית. נישואי בני ילדי העליה הראשונה בינם לבין עצמם, ונישואי התערובת בינם לבין צעירי העליה השניה, יצרו משפחות שדיברו עברית מלכתחילה, וכבר ילדיהם רכשו את העברית כשפת אם לכל דבר. העברית הפכה ילידית (או 'פנימית', כמינוחו של שלמה יזרעאל).⁷⁰

שלמה יזרעאל קורא לעברית הילידית 'לשון פנימית', להבדילה מ'לשון חיצונית' כפי שהיתה העברית למי ששפת-האם ושפת-הדיבור המקוריות שלהם היו אחרות. את האופי 'הנסי' בתחיית העברית, יזרעאל מייחס לעובדה שבמשך דורות שימשה העברית כמעט רק לשון-כתב, לא היו לה דוברים ילידיים, ולא היו דיאלקטים מדוברים קרובים לעברית. יזרעאל מנסה גם להשיב על השאלה, שלדעתו טרם ניתנה עליה תשובה - כיצד נתאפשר לעברית, מן הבחינה הבלשנית, לשוב ולהיות לשון דיבור טבעית? לתהליכים לשוניים שהובילו לכך הוא קורא, בעקבות דל היימס ואחרים, פיגיניזציה וקריאוליזציה; רוצה לומר - 'קימום ובנייה מהירה של מבנה לשוני חדש מיסודות קיימים של לשונות אחרות, בדרך כלל על מסד לקסיקאלי של לשון עילית אחת'.⁷¹ יזרעאל מוסיף: 'העברית החדשה צמחה על רקע של סאבסטראטה (שכבות-עומק) אירופיים. אולם המצאי המילוני שעליו נבנתה הלשון נשמרה

שמית במובהק. האמונה החזקה של דוברי העברית החדשה, שאכן הם דוברים אותה שפה כאבותיהם מתקופת המקרא יש לה, במובן זה (אולם רק במובן זה) על מה לסמוך.⁷²

לסיכום פרק זה על הגורמים החברתיים-לשוניים בהיווצרות העברית החדשה, מן הראוי להביא את הערתו של מנחם צבי קדרי על השינוי שחל ביחסם של הבלשנים העבריים למחקר העברית המדוברת בשנות השבעים, מרתיעה עזה לעיסוק ב'לשון הצברים' אל שאלות של מתודולוגיה של מחקר כזה.⁷³

קודם שנסיים פרק זה על הגורמים החברתיים-לשוניים נערוך הצצה השוואתית: עירוב גורמים פנים-לשוניים בגורמים חוץ-לשוניים כמשפיעים על 'תחיית העברית' בולט בהשוואה שערך יהושע בלאו בין תהליכי המודרניזציה של העברית לבין אלה של הערבית בדרכן להפוך לשונות לאומיות. התחייה הלשונית של העברית ושל הערבית התקנית, כתב בלאו, מייצגות באופן כללי את ההסתגלות הלינגוויסטית של חברות מסורתיות ביניימיות המבוססות על זיקה לדת, לצרכי תרבות המערב.⁷⁴ כשם שהעברית המתחדשת היתה מבוססת על לשון 'המסורת הגדולה' של היהדות (המקרא, המשנה, וכדומה), כך היתה גם הערבית התקנית המתחדשת מבוססת על לשון 'המסורת הגדולה' של האיסלאם (הקוראן) שהוצגה כדגם של לשון רצויה. ההבדלים בין תהליכי התחייה או ההתחדשות של שתי הלשונות נבעו מהנסיבות ההיסטוריות השונות של צמיחת הלאומיות היהודית (הציונית) מצד אחד, ואלה של צמיחת הלאומיות בקרב האומות הערביות למיניהן מן הצד האחר.⁷⁵

העברית החדשה כלשון לאומית לא היתה ייחודית באילוץ 'להתחרות' בלשונות יריבות. כשם שהיידיש והשפות האירופאיות (במיוחד הגרמנית) סיכנו את מעמדה של העברית כלשון לאומית, כך סיכנו הדיאלקטים הערביים השונים והשפות האירופיות (ובמיוחד הצרפתית) את מעמדה של הערבית התקנית החדשה. אולם עניין זה שייך לפוליטיקה לשונית או לפוליטיקולינגוויסטיקה, ובכך נדון בפרק הבא.

ג. המאבקים הפוליטיים להבטחת מעמדה ההגמוני של העברית בהסתדרות הציונית וביישוב היהודי בארץ ישראל - מבט 'פוליטיקולינגוויסטי'

רמזים פוליטיקולינגוויסטיים מצויים כבר במאמרים מוקדמים של בלשנים. לדוגמה, ממאמרו של חיים בלנק משנת 1968 עולה בבירור, שאת תהליך 'תחיית העברית' יש לראות גם כחלק מהפעילות הפוליטית של התנועה הציונית.⁷⁶ בספרו האנגלי של בנימין הרשב 'לשון בעידן של מהפכה' ניתן למצוא רמיזות 'פוליטיקולינגוויסטיות', ולא דווקא בשל שימושו במונח 'מהפכה'. למשל, הרשב מזכיר שבמצע הפוליטי של מפלגת 'הפועל הצעיר' מ-1906 מצויה ברשימת מטרות המפלגה גם טיפוחה של השפה העברית. הרשב מתייחס גם למחלוקת שהיתה בין 'הפועל הצעיר' לבין מפלגת 'פועלי ציון' (הארצישראלים) בתחום הלשון, לזיכוח בקרב 'פועלי ציון' בין המצדדים ביידיש לבין המצדדים בעברית; אף לא נעלם ממנו מאבקו של ברל

כצנלסון להטיל על המועמדים ליאסיפת הנבחרים את החובה לדעת עברית. אולם, ההיבטים והאירועים הפוליטיים אינם תופסים מקום מרכזי או חשוב בדיון על תהליכי השיבה המלאה אל העברית אצל בלנק, אצל הרשב ודומיהם.

המאבק הלשוני-פוליטי (ה'פוליטיקולינגוויסטי' במינוח של מדע-המדינה) הידוע ביותר היה 'מלחמת השפות' בתרע"ג-תרע"ד. החיבור המחקרי הראשון בנושא זה, מצוי בפרק 'מלחמת השפות' בספרו של משה רינות על חברת 'עזרה' בארץ ישראל.⁷⁷ דיונו של רינות ב'מלחמת השפות' אינו פוליטיקולינגוויסטי, אלא היסטורי-חינוכי. המוקדים החינוכיים שבמלחמה זו היו הטכניון ('טכניקום' בלשונם של אנשי העליה השניה), ובית-המדרש למורים 'עזרה' בירושלים. הדגש היה בשאלת שפת ההוראה בהם, אך בעיקר בטכניון. בשל כך נתפסה אגודת המורים (העבריים-ציוניים) כמנהיגת המלחמה. כשרינות דן בתפקידן של מפלגות הפועלים של העליה השניה, ב'מלחמת השפות', הוא הצביע על 'ההתעניינות שגילו מפלגות הפועלים, ובייחוד "הפועל הצעיר" בענייני החינוך העברי בא"י.⁷⁸ רק כשהגיע לדיון בחלקה של ההסתדרות הציונית במאבק, הדגיש רינות את המשמעות הפוליטית של 'מלחמת השפות'. הוא ציטט ממכתבו של ארתור הנטקה, מתומכי המלחמה בוועד הפועל הציוני המצומצם, אל ד"ר ארתור רופין: 'אין ספק כי מלחמת השפות היא המאורע הגדול ביותר שאירע אי-פעם להסתדרות הציונית. נצחון במאבק זה יוכיח, שתקופת הניסויים בא"י הסתיימה והוא [הניצחון] יבטיח את החיים היהודיים-לאומיים לעתיד'.⁷⁹

חמש עשרה שנים לאחר פרסום ספרו של רינות, חזרה לנושא רחל אלבוים-דרור בקשר לתולדות החינוך העברי בארץ ישראל. אך כבר בכותרת הפרק שבו כלול הדיון על 'מלחמת השפות', 'הסתדרות המורים כמוקד סמכות שאולה', ניכרת מודעות גוברת להיבטים הפוליטיים שבסיכסוך. במונח 'סמכות שאולה' מתכוונת אלבוים-דרור לכך, ש'למרות חוסר סמכותה הפורמלית וחולשותיה הרבות' הפכה אגודת המורים לכעין מיניסטריון לחינוך של היישוב העברי החדש, 'גוף מרכזי המשפיע על כיווני התפתחותו של החינוך הלאומי וזאת במידה רבה כתוצאה של 'מלחמת השפות'.⁸⁰ אלבוים-דרור הביאה גם את המיון של שלוש תקופות של יוסף קלוזנר בהתפתחות היחס ללשון העברית: (א) 'התקופה הרומנטית', שבה בלטה ההערכה לעברית כאל השריד היחיד של העבר המפואר מימי קדם. (ב) 'התקופה התרבותית' (של 'חיבת ציון'), שבה הוכרה העברית כביטוי ל'רוח האומה' וכמשאב רב-ערך לקיומה בעתיד. (ג) 'התקופה המדינית', שבה החלו (בתנועה הציונית וביישוב) לראות בשפה העברית משאב מדיני, כפי שהדבר התבטא ב'מלחמת השפות'. אלבוים-דרור רומזת שעם גבור המודעות לתפקיד הפוליטי שמילאה הלשון הלאומית, הפך היישוב היהודי החדש בארץ ישראל למוקד-כוח-עצמאי בתנועה הציונית בשל תפקידו המרכזי ב'מלחמת השפות'. מצד אחר, לכאורה בצורה פרדוקסלית, ה'מהפך' שהקנה לאגודת המורים זכויות רבות, הוביל בסופו של דבר להיחלשות כוחה והשפעתה ולתפיסת השליטה בחינוך בידי המוסדות הפוליטיים.⁸¹

אחד הניסיונות המוקדמים יחסית, לתאר ולנתח את המאבקים החברתיים-פוליטיים כדי שהעברית תוכר כלשונה הרשמית של ההסתדרות הציונית העולמית ושל היישוב היהודי בארץ ישראל, היה חיבורו של שמעון אי שור משנת 1973, ובעקבותיו גם שני מאמרים, האחד בעברית והאחר באנגלית.⁸² שור בנה את דיונו סביב שלושה צירים תיאורטיים: (1) סוג הלאומיות שאפשר לשייך אליו את הציונות. (2) תפקידו של 'תכנון לשון', המוגדר כקבלת החלטות בענייני לשון ברמה הלאומית בהכנת לשון לאומית וביהמלכתה'. (3) הקשר שבין 'תכנון לשון', לבין ה'מרכז' במובן שנותן למושג זה שילס (Shils), ותהליכים של בינוי-אומה (nation-building). אחת המסקנות שהסיק שור היתה, שגורם חשוב שסייע להשלטת השפה העברית ביישוב היה 'דימוי החלוץ', ומקומו החיוני במערכת הערכים של 'המרכז' שנוצר סביב מפלגת 'אחדות-העבודה' (ההיסטורית) אחרי איחוד מפלגות הפועלים של העליה השנייה. 'דימוי החלוץ' כלל פרט לחובת החלוציות שבעליה לארץ ישראל, בעבודת האדמה בה, ובעבודה עצמית גם את החובה לרכוש את השפה העברית. שור הצביע גם על העובדה, שבניגוד לדימוי היהרמוני המקובל של 'השיבה המלאה אל העברית', היה תהליך זה מלווה מאבקים חריפים (שמבחינת התהליך הכולל של בינוי האומה הציוני היו דווקא 'פונקציונליים' מאוד), ו'מלחמת השפות' בתרע"ג-תרע"ד היתה אחד משיאייהם.

'מלחמת השפות' נזכרת גם במאמרו (מ-1978) של משה נהיר על תפקידי 'תכנון לשון' בעברית המודרנית.⁸³ במאמר אחר, נהיר מתאר את הרקע ההגותי-אידיאולוגי שמאתורי הריב בין המצדדים בעברית לבין המצדדים ביידיש כלשון הלאומית של העם היהודי ושל היישוב היהודי (הציוני) ההולך ונבנה בארץ ישראל. נהיר מצביע על כך, שכבר בשנת 1910, כשנצחונה של העברית ביישוב היהודי בארץ ישראל נראה מובטח, ראה אחד העם לפרסם מאמר על 'ריב הלשוני' (עברית-יידיש), ובו דחה בתוקף את ההצעה להכיר גם ביידיש כלשון לאומית - לצדה של העברית.⁸⁴

בשני מאמרים משנות התשעים חזר שור לדון בנושא של 'לשון ובינוי-אומה', הפעם מנקודת מבט השוואתית. במאמר באנגלית, שבמרכזו הלשון כגורם סוציו-פוליטי חיוני בתהליך של בינוי האומה, נעשתה השוואה בין תפקיד העברית המודרנית בתהליך בינוי האומה הציוני ישראלי, לבין תפקיד הערבית המודרנית בהשתחררות האומות הערביות מהשלטון הקולוניאלי. הנושא של לשון ובינוי-אומה עומד גם במרכז הדיון במאמר של שור בעברית, אך שם ההשוואה היא בין תפקיד העברית כנזכר קודם, לבין הדילמה הלשונית (בין הערבית לבין הצרפתית) של העילית השלטת באלג'יריה העצמאית.⁸⁵

אחד החידושים במאמרים השוואתיים אלה הוא ראיית הציונות כ'לאומיות של מיעוט מהגר', התורמת להבנה טובה יותר של הבחירה הלשונית שלה. המסקנה העיקרית מן הדיון ההשוואתי בשני המאמרים מצביעה על החשיבות שבבחירה הנכונה של הלשון הלאומית.

בחירה נכונה צריכה להישען על שילוב מוצלח בין ההיבט היאותנטי של הלשון הנבחרת לבין תפקידה היאינסטרומנטלי.

אחד ההישגים הבולטים של המאבקים הפוליטיים למען הלשון העברית הוא ההכרזה על העברית כלשונה הרשמית של ההסתדרות הציונית העולמית בקונגרס השמיני בהאג ב-1907. אירוע פוליטיקולינגוויסטי חשוב זה נזכר גם הוא בשני המאמרים ההשוואתיים של שור (מ-1993 ומ-1995). שור אף כתב מאמר מיוחד המוקדש לאירוע זה ולניתוח הדרך שהובילה אליו, ובין השאר הובלט בו תפקידו של שמריהו לוי.⁸⁶ ראיית הציונות כלאומיות של מיעוט מהגרי, ומשמעותה של לאומיות זו לגבי בחירת הלשון הלאומית, נדונה גם במאמר של שור בכתב-העת 'לשון ועברית'. ה'לאומיות של מיעוט מהגרי מוצבת בו מול ה'לאומיות של פרגמנט מהגרי (עם ארצות הברית ואוסטרליה כדוגמאות) לפי תפיסתו של הרץ (Hartz).⁸⁷

מאמר נוסף של שור ב'לשון ועברית' דן בהיבטים פוליטיקולינגוויסטיים אחרים של 'השיבה המלאה אל העברית' כגון המאבק הפוליטי סביב 'תוכנית אוגנדה', הפולמוס הלשוני במפלגות הפועלים של העליה השנייה, והאימפריאליזם הלשוני של המעצמות. הוויכוח בתנועה הציונית על 'תוכנית אוגנדה' היה פוליטי מובהק, נכרך במאבקים חריפים בתוך ההסתדרות הציונית העולמית ובקונגרסים שלה. לפולמוס זה היו גם השלכות לשוניות מרחיקות לכת. קביעה זו אפשר לאשש בצורה בוטה יותר בתיאור תפקידו של אליעזר בן-יהודה בפולמוס, בהיותו יותר הרצליאני מהרצל עצמו. בשורת מאמרים פובליציסטיים שפירסם בקובץ 'המדינה היהודית', יצא בן-יהודה בשצף קצף נגד שוללי התוכנית. בתשובה למתנגדיו הרבים, מהם בכירי הסופרים העברים בארץ ישראל ובגולה שכינהו 'בוגד בעברית', הכריז שאם מחיר הקמת עצמאות יהודית לאלתר כרוך בויתור על העברית, יהיה הוא מוכן לשלם את המחיר.⁸⁸ שור, במאמרו על 'מלחמת השפות הראשונה', עוסק בפולמוס הלשוני שהתנהל במפלגות הפועלים של העליה השנייה, ובעיקר במפלגת 'פועלי ציון' הארצישראליים. הלבטים והפולמוס במפלגת 'הפועל הצעיר' בדבר הבחירה בין יידיש לעברית הוכרעו כבר בשלב מוקדם מאוד לטובת העברית. ואילו ב'פועלי ציון', שהיתה קשורה בטבורה למפלגת האם בגולה וששפתה היתה יידיש, היו שצידדו ביידיש בשל הקושי לפעול בקרב העולים שהגיעו לארץ, משום שהעברית לא היתה שגורה בניהם. תחילה גברו היידישיסטים והעיתון הראשון של המפלגה בארץ יצא ביידיש. אך המצדדים בעברית מסיבות עקרוניות ומעשיות לא שקטו על השמרים. הדיון המכריע ב'שאלת הלשון' ב'פועלי ציון' הא"י נערך בוועידתם השלישית ב-1907, והוויכוח תם רק ב-1910, עם הוצאת עיתון המפלגה בעברית בשם 'האחדות'.

אשר לגורם האימפריאליסטי - הציונות כלאומיות של מיעוט מהגרי היתה נתונה ללחצים של כוחות פוליטיים שונים גם בעניין הבחירה בלשון לאומית. בארץ ישראל שלפני מלחמת העולם הראשונה, תחת שלטון עותומני מתפורר, פעלו בעיקר שני כוחות: האימפריאליזם הגרמני מזה והצרפתי מזה, ושניהם לא נרתעו מלחצים לשם הפצת

לשונותיהם. האימפריאליזם הלשוני הגרמני פעל באמצעות הממסד החינוכי של 'עזרה' מיסודם של יהודי גרמניה, ואילו הצרפתי פעל באמצעות הממסד של חברת אליאנס - 'כל ישראל חברים' (כ"י"ח). בתקופה הראשונה התנכרו מוסדות כ"י"ח לשאיפתו של היישוב היהודי החדש לחינוך עברי, ודווקא 'עזרה' התחשבה יותר בשאיפות היישוב במוסדות-החינוך שלה. בעשור השני של מאה זו תל מהפך, ומשרד החוץ הגרמני הקיסרי לחץ על הנהלת 'עזרה' שתנהיג את הגרמנית כשפת הוראה במוסדותיה. לחצים אלה גברו עוד יותר כשהוקם ה'טכניקום' (הטכניון). 'מלחמת השפות' בתרע"ג-תרע"ד פרצה על רקע המאבק על שפת ההוראה בו. מאבק זה מתועד גם בספרו של אלפרט על תולדות הקמת הטכניון.⁸⁹

ד. מקומו של 'תכנון הלשון' בתהליך השיבה המלאה אל העברית

בפתח פרק זה ננסה להתמודד עם טיעונו של לואיס גלינרט, שלפיו היה 'תכנון הלשון' (language planning) - כהתערבות סמכותית - גורם מינורי, זניח (a recessive factor) כמינוחו של גלינרט) בהתחדשות העברית, ונעשה בעיקרו מאחורי הקלעים.⁹⁰ יש לזכור, ש'תכנון לשון' כלומר קבלת החלטות בענייני לשון ברמה הלאומית על ידי המוסדות המוסמכים לכך, נחלק לשני ראשים: 'תכנון סטטוסי' (status planning) - קבלת החלטות הנוגעות למעמדה הפוליטי והחוקי של הלשון; ו'תכנון קורפוס' (corpus planning) - קבלת החלטות הנוגעות ללשון עצמה, לדקדוקה, לאוצר המילים שלה, למבטא, לכתב ולכתיב שלה ועוד. גלינרט טוען, כי 'תכנון הקורפוס' בתחיית העברית, ובעיקר תהליך המודרניזציה של הלשון ושל אוצר המילים שלה, עד כדי 'סטנדרדיזציה' (תקנון) של העברית הנורמטיבית, היה סביל בעיקרו ונעשה הרחק מן העין הצבורית. אך כאמור, 'תכנון לשון' אינו רק 'תכנון קורפוס' אלא גם 'תכנון סטטוסי'. שור טוען, כי בתחום זה אפשר להצביע על כמה וכמה החלטות ואירועים פוליטיים ברמה הלאומית, מצד ההסתדרות הציונית העולמית וקודמתה תנועת 'חיבת ציון', ומוסדות וארגונים שהסתעפו מהן. לדוגמה, הקונגרס הציוני השני שנערך ב-1898, החליט לעודד את השימוש בעברית; בוועידת ציוני רוסיה במינסק ב-1902 קרא אחד העם לכיבוש בתי-הספר כדי שההוראה בהם תתנהל בעברית; מנחם מנדל אוסישקין, מפעיליה המרכזיים של 'חיבת ציון' ואחר כך של ציוני רוסיה הצארית, יזם את הקמת אגודת המורים (העבריים) בארץ ישראל (ב-1903), והאגודה שזה עתה נולדה קראה 'לתת צביון לאומי-עברי לבתי הספר בארץ', ולהקמת 'ועד בלשנים' ('ועד הלשון' בעתיד); ב-1904 יזמה אגודת המורים הקמת 'ועד לשון' משותף לאגודת המורים ולחוג מחדשי השפה של אליעזר בן-יהודה בירושלים; ב-1906 כללה מפלגת 'הפועל הצעיר' במצע היסוד שלה את 'השלטת העברית בא"י'. ההחלטה הפוליטית החשובה ביותר לגבי מעמדה של הלשון העברית לפני קום המדינה נתקבלה בקונגרס הציוני השמיני בהאג ב-1907. אחרי דו"ח מקיף ומרשים של שמריהו לויין על

מצב החינוך הלאומי-עברי בארץ ישראל הציע נחום סוקולוב, שהיה המזכיר הכללי של ההסתדרות הציונית העולמית, לראות בעברית את לשונה הרשמית של ההסתדרות הציונית, של ארגוניה ושל הקונגרסים שלה. הצעתו של סוקולוב אכן נתקבלה.⁹¹

גלינרט סבר, כי אף שיקבוצות לחץ בתחום החינוך הביאו להתקדמות מסוימת לגבי העברית, עם הקמת הגימנסיה העברית 'הרצליה', בפיתוח רשת של בתי-ספר עבריים ביישובים הכפריים, וביעבורותי הטכניון, קשה לראות בהן (בקבוצות הלחץ) רשויות ליתכנון לשון.⁹² אולם שור, במאמרו על 'שמריהו לוי וניצחון העברית', ציין כי את הקמת הגימנסיה הרצליה ביפו יזמו והגשימו פעילים מרכזיים בתנועת חובבי ציון כשמריהו לוי, מנחם אוסישקין וקבוצת סטודנטים צעירים שהיו מקורבים להם. הם גם לחמו את מלחמותיה הפוליטיות של הגימנסיה, שמוריה ותלמידיה נתקלו בהתנגדות החוגים הדתיים, ודאגו לקיומה החומרי. מיותר איפוא לחזור ולהצביע על הגורמים הפוליטיים הציוניים שלחמו את מלחמת העברית בטכניון והנהיגו את 'מלחמת השפות' בתרע"ג-תרע"ד, ובראשם שמריהו לוי, אחד העם ויחיאל צ'לנוב. התפטרותם של אלה מהקורטוריון של הטכניון היתה הניצוץ שהצית את 'מלחמת השפות'. שלושתם ובעיקר שמריהו לוי לחמו נגד חברת 'עזרה' מיסודם של יהודי גרמניה המתבוללים, ונגד לחצי מיניסטרויון החוץ הגרמני הקיסרי, וניצחו בסיוע החברים היהודים האמריקניים בקורטוריון.⁹³

באשר ליתכנון הקורפוס, גם כאן התמונה רחוקה מלהצביע על יתכנון לשון כגורם ירצסיבי ומינורי. גלינרט, בנסותו להסביר את ההילוך האיטי בתכנון הלשון העברית (the whole low-key saga of Hebrew language planning) סבר, שהסיבה לכך היתה נעוצה ב'התנגדות יסודית של מורים ושל הציבור הציוני בכלל ליתכנון לשון אקדמי, אם באידאולוגיזציה של בחירת השפה [העברית], או בקודיפיקציה וסטנדרטיזציה, או של כל צורה של הגשמת המטרה (implementation).⁹⁴

אשר לציבור הציוני בכלל ויחסו ליתכנון הסטטוס של העברית, כבר הצביע שור על כמה החלטות ברמה הלאומית ועל אירועים ששללו את הטיעון בדבר התנגדותו של ציבור זה ליתכנון הלשון, ובעיקר ליתכנון הסטטוס. אך גם בעניין יתכנון הקורפוס, טיעונו של גלינרט לוקה בחסר. נכון אמנם שבראשית התקופה המעצבת היתה מידה לא מעטה של תוהו-ובוהו והפגנת אינדיבדואליזם לא מוצדק, בכל מה שנגע לחידושי לשון. אך כבר בשנת 1906 אישררה הסתדרות 'עבריה' שליד ההסתדרות הציונית העולמית את פעילותו של ועד הלשון, ו'אסיפת המורים' הששית קיבלה החלטה האומרת כי 'החלטות ועד הלשון מתייבות'.⁹⁵

נתן אפרתי, במאמרו 'ציוני דרך בתולדות ועד הלשון', הוסיף כי הסתדרות 'עבריה' לא רק אישררה בוועידתה הראשונה בקונגרס הציוני השביעי את ועד הלשון בירושלים, אלא גם חייבה את הוועד היפואי שלה לסייע לוועד הלשון בכסף.⁹⁶ אפרתי אף הזכיר אירועים אחרים

בתחום 'תכנון הלשון': ישיבה משותפת של 'ועד הלשון', מרכז אגודת המורים, ומרכז 'עבריה' ב-1908 שהוקדשה בעיקרה לפעולת 'ועד הלשון' בדבר 'הצורך הנמרץ בקביעת מלים ומושגים קבועים בשפה', ואף קראה למורים לתמוך בפועלותיו; הפניה של 'ועד הלשון' להנהלת בנק אפ"ק בירושלים לסייע בפעילות להשליט את הלשון העברית; הישיבה המשותפת של 'קדם' (קרן התרבות העברית) עם הוועד הפועל הציוני המצומצם בברלין ב-1914 שבה הוחלט כי 'ועד הלשון דן ופוסק בנוגע למלים המחודשות'; ישיבה של המשרד הארצישראלי שבה הוחלט לפנות ליפוסטה העותומנית ולדרוש את זכויות העברית בפרסום מודעות בעברית; הנפקת חותמות-דואר וכתובות בעברית בשכונות ובמושבות היהודיות; חידוש פעילות 'ועד הלשון' בתום מלחמת העולם הראשונה באייר תרע"ט (1919).

על עקרונות הפעולה של 'ועד הלשון' ושל האקדמיה ללשון העברית נוכל ללמוד ממאמרו של משה בר-אשר.⁹⁷ בר-אשר מצביע על הדימוי הרווח המוטעה של שני מוסדות אלה, כאילו עסקו רק (או בעיקר) במינוח וביצירת מלים חדשות. ועד הלשון והאקדמיה ללשון העברית עסקו רבות גם בדקדוק העברי על ענפיו (כתיב, מבטא, תעתיק, ועוד). העקרונות שהדריכו את 'ועד הלשון' ואת האקדמיה היו רבים ולא פעם סתרו זה את זה ולא היו עקביים, בשל מספרם הגדול של האנשים שעסקו בנושאים רבים ומגוונים. אך גם עקרונות סותרים נמצאו מתאזנים ו'נכנעים' לשימושי הלשון החיה בארץ ישראל, ונוסף עליהם פעל גם העיקרון החוץ-לשוני של 'הרציפות ההיסטורית', שמשקלו היה רב.⁹⁸ כל זה, כמובן, אינו שולל התפתחויות לשוניות בלתי מתוכננות ליד כאלה שהיו נושא ל'תכנון לשון', כפי שמזכיר לנו שלמה מורג.⁹⁹

גם אלה שחקרו את התחום של 'תכנון הלשון' היו מודעים למגבלות ולאילווצים שבעבודת התכנון. חיים רבין לדוגמה, מבהיר שמתכנני הלשון צריכים להיות מודעים לקונצנזוס לגבי שתי מגבלות 'אידיאולוגיות' בתכנון העברית המודרנית: (א) התביעה ה'אידיאולוגית' מן העברית המודרנית לשמור על קרבתה ללשון 'המקורות', כלומר - ללשון החיבורים הקלאסיים שנכתבו בעברית בין 1200 לפני ספירת הנוצרים ל-550 למניינם. (ב) התביעה ה'אידיאולוגית' לשמור על הרציפות הלשונית של העברית לדורותיה, כולל שיטת הכתב. לא מקרה הוא, שכל ההצעות לשינוי שיטת הכתב של העברית המודרנית לשיטה האירופאית נדחו עד היום.¹⁰⁰ באותו מאמר רבין מתאר גם את המסגרת החוקית ב'תכנון הלשון' של האקדמיה ללשון העברית, יורשתו של 'ועד הלשון' מתקופת היישוב. האקדמיה פועלת מתוקף חוק המוסד העליון להכוונת ההתפתחויות בלשון העברית על יסוד מחקר, והחלטותיה בנושאי דקדוק, איות ומבטא, מינוח והעתקת מלים עבריות (transcription), שפורסמו ב'רשומות' על ידי שר החינוך והתרבות, מחייבות את מוסדות החינוך והמדע, את הממשלה ומשרדיה ואת מוסדות השלטון המקומי.¹⁰¹

מאמרים וחיבורים רבים עוסקים באקדמיה ללשון העברית כ'מתכנן הלשון' המרכזי של העברית המודרנית, וכ'מטה כללי' ב'מלחמת הלשון', אם להשתמש בלשון שטבע זאב בן-חיים

בכותרת לקובץ מאמריו. בן-חיים מקדיש שער שלם בקובץ 'במלחמתה של לשון' לתהליך שהוביל מהקמת 'ועד הלשון' עד כינון האקדמיה ללשון העברית.¹⁰² וכך הוגדר תפקידו של ועד הלשון: 'להכשיר את הלשון העברית לשימוש בתור לשון מדוברת בכל ענייני החיים בבית, בבית הספר, בחיים הציבוריים, במסחר ובבניין, בחרושת ובאמנות בחכמות ובמדעים'. פעילותו של ועד הלשון נסמכה על התנדבות ועל קבלה וולונטרית של החלטותיו. לעומתו, סמכותה של האקדמיה מעוגנת בחוק והחלטותיה מחייבות את המוסדות הציבוריים והממלכתיים. האקדמיה הוגדרה מוסד שתפקידו 'לכוון את התפתחות הלשון העברית על יסוד חקר הלשון לתקופותיה ולענפיה', ובין שאר מטרותיה עליה 'לעשות לכינוסו ולחקירתו של אוצר הלשון העברית לכל תקופותיה ושכבותיה'. מטרה זו מושגת והולכת בהכנת 'המילון ההיסטורי'.¹⁰³

משה נהיר, במאמרו על 'תכנון הלשון' בעברית המודרנית, מציע חלוקה לתקופות לפי ההדגשים שהיו מקובלים ב'תכנון הלשון' בעבר: החיאה (revitalization, revival), תקנון (standardization), מודרניזציה של אוצר המלים (lexical modernization), טיהור לשוני (purification), רפורמה לשונית (reform). לדעת נהיר, תהליך ההחיאה שבו לשון שלא היתה מדוברת במשך זמן מסוים שבה להיות אמצעי תקשורת בקהילת דוברים, אירע בשנים בין 1890 ל-1918. תהליך יצירת התקנון, שבו לשון שהיתה מדוברת באזור גיאוגרפי-פוליטי מסוים הפכה לשון תקנית ומוכרת אירע בשנים בין 1918 ל-1948. מאז ועד ימינו הושם הדגש על המודרניזציה של אוצר המילים. שתי המשימות הנותרות, טיהור לשוני ורפורמה נתקיימו לדעת נהיר במידה זו או אחרת במשך כל התקופות אך במידה מזערית. נהיר מדגיש, שפריוזיזציה זאת מתבססת על סקירת פעילותם-למעשה של 'מתכנני העברית המודרנית, ולא על כוונותיהם המודעות'.¹⁰⁴ במאמר אחר עוסק נהיר ביתר פירוט במודרניזציה של אוצר המלים בעברית המודרנית הישראלית, ובפעולתה של האקדמיה ללשון העברית ושל גורמים שמחוזה לה בתחום זה. כגורמים חיצוניים מזכיר נהיר במיוחד את צה"ל, את משרד הדואר והתקשורת, את מכון התקנים ואת הטכניון - בעיקר בתחום מונחי הטכנולוגיה.¹⁰⁵

בר-אדון מדבר על התפתחויות לשוניות 'מתוכננות' ו'בלתי מתוכננות' שהובילו לתופעת הייחודית של החייאת לשון 'מנומנת' (dormant) במשך דורות. בר-אדון גם מזכיר, שבראשית התהליך לא היה 'תכנון' אלא פעילות של יחידים נלהבים בלבד. מאוחר יותר היו נסיונות של 'תכנון' מקוטע, בעיקר של 'ועד הלשון' שיזמה אגודת המורים בשם 'ועד בלשנים', כהחלטת 'אסיפת המורים' השניה ב-1904. הוועד הבלשני היה אמור לעסוק בקביעת המבטא והכתיב הנכון, כיוון שבהיעדר קביעה כזאת נוצר והלך קרע וניתוק בין בתי-הספר, וכן ביצירת מלים חדשות לצרכי ההוראה.¹⁰⁶

בר-אדון מצביע גם על הקשיים ביתכנון הלשוני העברית המודרנית בשל תופעות של חוסר עקביות. אומנם בכל לשון קיימות תופעות כאלה, אך בתהליך החיאת העברית הן היו מרובות מאוד. עבודה זאת גרתה את הדוברים הילידים של העברית המודרנית להזדקק לפישוטים - פעמים של גזירה שווה מוטעית, תוך הרגשת 'חופש לינגוויסטי'. יצירתיים במיוחד היו הילדים שנוקקו למלים חדשות במשחקיהם, וכשינמאסי להם לחכות עד שהמבוגרים יתפנוי לעסוק בדבר, יצרו בעצמם מלים חדשות.¹⁰⁷ בר-אדון הפנה בכך את תשומת לבנו לתפקיד של הילדים דוברי העברית הילידית בתהליך השיבה המלאה אל העברית, עד כדי הקביעה, שילדים אלה 'השימו תיאוריות לינגוויסטיות' משל עצמם על הלשון שנחשפו לה.¹⁰⁸

בר-אדון גם מזכיר תופעה של 'תכנון-נגדי' (counterplanning) שנעשה בידי 'פורשים' מזרם 'תכנון הלשוני הכללי של העברית שנתקיים באותה עת. מדובר בקבוצה של מורים בגליל העליון בראשית העלייה השנייה שתכננו את 'הפרישה' של 'הניב הגלילי'. בניב זה בטלה ההבחנה בין 'בית' דגושה לבין בית רפה, והושם דגש על הגיה גרונית 'ממשי' של הגרוניות. 'פרישה' לשונית זו לא האריכה ימים ונסתיימה בראשית שנות העשרים.¹⁰⁹

נחזור עתה לפעולות 'ועד הלשוני' ויורשתו האקדמיה ללשון העברית. פלמן ופישמן מצביעים על האקדמיה כדוגמה להפעלת ועדות מינוח באמצעות הצגת עבודותיהן של הוועדות למונחי הספרנות ולמונחי הכימיה האנאורגנית, בעיותיהן, נוהליהן, ושיטותיהן.¹¹⁰

לסיום פרק זה שבין השאר עסק ב'תכנון הסטטוסי של העברית הישראלית, נעמוד בקצרה על מעמדה של הלשון העברית במדינת ישראל. יתכן שלא הכל יודעים שהעברית אינה הלשון הרשמית הבלעדית של מדינת ישראל. לפי החוק, מזכיר לנו יעקב לנדאו, גם הערבית היא לשון רשמית, ורק במקרה אחד יש עדיפות לעברית: ב'פקודת הפרשנות', סעיף 32, עדיפה העברית על האנגלית במקום שייתכנו פרשנויות שונות של חוקים שנתקבלו מאז הקמת המדינה. עדיפותה של העברית נובעת גם מחוק האזרחות מ-1952, הדורש ידיעה מסוימת של הלשון העברית כתנאי להתאזרחות, וכן מחוק עריכת הדין מ-1969, הדורש ידיעה מספקת של הלשון העברית כתנאי לרישום מתלמד בעריכת דין.¹¹¹

ה. ההשלכות החברתיות-פוליטיות של 'השיבה המלאה אל העברית' על תהליך בינוי

האומה הציוני-ישראלי

בנתחו את הדפוסים המוסדיים של היישוב היהודי החדש בארץ ישראל, מצביע שמואל נח אייזנשטדט על שני מאפיינים חיוניים להבנת הקהילה המודרנית החדשה: (1) יחסי הגומלין בין האוריינטציות התרבותיות השונות לבין הדת היהודית. (2) תחיית הלשון העברית.¹¹² אייזנשטדט מדגיש, שהתאמת העברית לצרכים ולתפקידים של לשון מערבית מודרנית יצרה אמצעי תקשורת חשוב לא רק ברמה הלאומית, אלא גם ברמת הפרט. הדבר גרם ללשון

העברית להיות כלי רב עוצמה להחשת האחדות הלאומית. תחיית הלשון העברית, לשון הדת והמסורת היהודית, היוותה גשר מעל פני התהום של המחלוקות בין הזרמים למיניהם. טיעון זה זכה לניסוח חדיש וכללי יותר בספרו של אייזנשטדט 'טראנספורמציה של החברה הישראלית':

העובדה, שלשון 'דתית' ו'מסורתית' זו (העברית) היתה ללשון הלאומית ולאמצעי תקשורת בחברה מודרנית, הפחיתה . . . את (סכנת) האפשרות, ראשית - שחילוקי הדעות בין 'טרדיציונליסטים' ל'מודרניסטים' יתרכזו סביב זהויות לשוניות שונות, ושבעת ובעונה אחת תתפתח תלות תרבותית בארצות זרות כמקורות עיקריים ובלעדיים של חדשנות ויצירתיות תרבותית.¹¹³ שור, במאמרו 'פוליטיקולינגוויסטי ההשוואתי, ניסה לבחון את טיעונו של אייזנשטדט בהקשר של בחירת העברית כלשון לאומית בתנועה הציונית וביישוב והדילמה הלשונית, בין ערבית לצרפתית, של עילית בונה האומה באלגיריה העצמאית.¹¹⁴ מסקנתו של שור מהשוואת שני המקרים היא, שאי-אפשר לתמוך לאורך זמן, בתכסיסים אלה או אחרים, בין ההיבט ה'אותנטי' לבין ההיבט ה'אינסטרומנטלי' של הלשון הלאומית הנבחרת. בעיקר קשה הדבר כאשר מנסים לפתור את עניין ה'אינסטרומנטליות' על ידי שימוש בלשון אחרת, זרה, ותהא מודרנית ובעלת יוקרה בינלאומית ככל שתהא, או על ידי 'תחליף' מקומי המתקשה לזכות בלגיטימציה, בין היתר גם בגלל כושרו ה'אינסטרומנטלי' הבלתי מספק. הבחירה בעברית בראשית תהליך בינוי האומה הציוני-ישראלי, והשלכותיה של בחירה זו על האינטגרציה החברתית, התרבותית והפוליטית של היישוב ושל מדינת ישראל, רומזים בבירור על כך, שהפתרון המיטבי ימצא בהפיכת הלשון ה'אותנטית' של 'המסורת הגדולה' ל'אינסטרומנטלית', על ידי 'תכנון' לשון' מזורז ככל האפשר. חשיבות מכרעת נודעת גם לכושרה של העילית הפוליטית בונת האומה וה'מרכז' (במשמעות שנתן למושג זה שילס) לרכוש לה בעלי-ברית 'אותנטיים' מתחום 'המסורת הגדולה' (במקרה הציוני - המסורת הגדולה של היהדות), שמסוגלים ואף מוכנים לספק לגיטימציה 'מסורתית' לעילית הפוליטית גם אם היא חילונית.¹¹⁵ ואמנם, אימוץ הלשון העברית על ידי העילית הציונית-סוציאליסטית, שסביבה נבנה ה'מרכז' בתהליך בינוי האומה הציוני-ישראלי, הבטיח לעילית זו בעלי-ברית חשובים, כפי שמבהיר קורדובה:

תנועת העבודה בארץ ישראל היתה הקבוצה הפוליטית הראשונה שהתארגנה לתפקיד של מרכז פוליטי לאומי. היא היתה גם הכוח החברתי והפוליטי הראשון שטען למנהיגות בתחייה הלאומית. . . הסופרים [העברים] ראו את עצמם כמנהיגים רוחניים אך יצירתם הספרותית נזקקה לעידוד ולהכרה. . . [על ידי] כוח חברתי מאורגן היטב שביכלתו להבטיח משמעותיות לתביעה התרבותית. תנועה מאורגנת ותוססת - העובדים - היה כוח כזה.¹¹⁶ הזיקה של תנועת העבודה ('ארץ ישראל העובדת') לשפה העברית נתנה לה לגיטימציה בעיני הנאמנים לעברית בהסתדרות הציונית העולמית, והקלה על קבלת מרותה הפוליטית בחוגים ובקבוצות שבשבילם היתה השלטת העברית כשפה לאומית לא רק משאת-נפש אלא גם אינטרס חיוני. כאלה היו הסופרים העבריים, המורים העבריים ותלמידיהם. אך כאמור, לצד